مطبوعاتِ انجمن تاریخ

جامعہ اسلامیہ علیگڈھ

این نامہ کہ نقد فتح دارد در جیب
شد نام خزائن الفتوحش از غیب

کتاب

خزائن الفتوح

حضرت امیر خسرو دہلوی

تصحیح مولوی سید معین الحق صاحب معلم تاریخ جامعہ اسلامیہ علی گڑھ
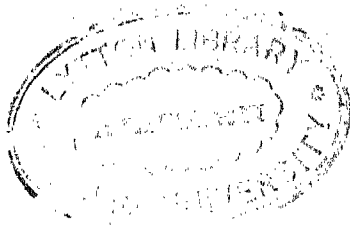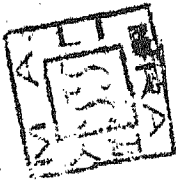
[illegible] ۱۳۴۵ [illegible] ۱۹۲۷ء

کتاب
خزائن الفتوح

بسم اللہ الرحمن الرحیم

خزاین الفتوح

(۱)

این نامہ کہ نقد فتح دارد درجیب
شد نام خزائن الفتوحش از غیب

در فاتحہ کتاب بن بست فتح

اَلحَمدُ لِلفَتّاحِ الَّذِي فَتَحَ خَزَائِنَ الفُتُوحِ عَلیٰ دِینِ مُحَمَّدٍ وَّ اَعَزَّ جَمِیعَ اَنصَارِہٖ بِنَصرٍ مُؤَیَّدٍ، اَعَزَّ شَانُہٗ وَ اَعلیٰ سُلطَانُہٗ۔ وَالصَّلوٰۃُ عَلیٰ نَبِیِّ السَّیفِ الَّذِی شَقَّ بِاِشَارَۃٍ قَلبَ القَمَرِ وَالصَّدرِ وَوَضَحَ مِن بُرھَانِہِ القَاطِعِ، وَلَقَد نَصَرَکُمُ اللّٰہُ بِبَدرٍ، وَّالتَّحِیَّۃُ وَالسَّلَامُ عَلیٰ آلِہٖ وَاَصحَابِہِ الکِرَامِ المُنبِھِینَ لِلنِّیَامِ بِاللِّسَانِ وَ الحُسَامِ۔ شعر

لا زال ودهم يلازم قلبنا

كالفتح لازم قلب سلطان الدنی

بعد فاتحہ حمد خدائے مع الاخلاص ونعت رسول جبا دہ فرمائے باخلاص

فتح باب خزینہائے معانی جز برائے جناب شاہ نشاید بیت

مدح شاہ است اینکہ گر بنویسمش باشد صواب

ماہ راجل کردہ بر بالائے لوح آفتاب

اینک این نسبت علویاست

وهو سلطان سلاطين الآفاق، أنور من النيرين في الاشراق، ظل الله الرحمن على رؤس الانام، حامي البرايا عن حوادث الايام، فلك المعالي بالدهجه والتمكين، شمس الاعالي علاء الدنيا والدين، ثالث القمرين في العلى، نور الدارين في الدجى، مدار دور القمر جناب حدامه ومنار نور الظفر قراب صمصامه، اصبح ضياء طلعته في عين السماء واضحى سنا جبهته في عين العلاء، المنصور بالنصر الفلكي على أدوار الزمان، الموصوف بالوصف العلي، أعني محمد شاه السلطان شعر

الله مد ظلاله فوق الورى　　ما ظل عين فوق ارض بالندى

نسبت ورق اندر حسا مہ　　بہر نشر اندرین نامہ

نسبت زکتابت است وتصنیف

رقم سنج مدایح شاهنشاهی علائی، بندهٔ خسرو، که قلمش هرچند پا بلند کند و تمامی عرصهٔ سیاهی و سپیدی را دست بدست و انگشت بانگشت به پیماید، از اوّل پایهٔ مجامد این شاه در نتواند گذشت، عرضه میدارد برآنجمله، که چوں در لوح پاک ازل صانع صنائع نگاشته بود، که کلک ثناء خدایگانی بر نون ناخن بنده، چوں شهاب پهلوی هلال و تیر در قوس سریع السیر باشد، الف الطاف الٰهی که مفتاح لطائف نامتناهی است، ابواب ذخائر، وَلِلّٰهِ خَزَائِنُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ بر بنده بر گشاد، و جواهرے، که بحتری و ابوتمام را عطانه فرموده بود، در ذیل صحیفهٔ انشاء من ریخت. اگرچه هر درّے از آنها بود، که مشتری قیمت آں نداند جمع هذا از درآں سمے نمود که نثر آں جناب فلک مآب را شاید، اما چوں متاعے ازیں بیش بهاتر در چهار بازار طبیعت تعذری تمام داشت، ناچار همان را در سلک نظم کشیدم، بداں اعتماد که، بیت

جناب شاه دریائے کرم شد
بدریا هرچه افتد در شود گردد

بیں نسبت نظم و نثر ایں جا

چوں یقین کردم که مضمونات حروف کتر بنده، بدیں سال خدمتے موپیش تخت سلیمانے

کہ ابد الآباد فرمان دہ جمہور انس و جان باد، شرف قبول مے یابد، و ہر نظمے کہ بندہ پیش مے برد، اگرچہ ہمہ در وے جز سحر خشک چیز دیگر نمی باشد، از عین عواطف آں را آلبے تمام مجال می آید چنانک سفائن نفائس بندہ بمداد ایں موج الطاف در خشکی وتری رواں مے گردد، واستغراق بدیں نعم بندہ را بر جسر جسارت عبور دادہ، تا ازاں گونہ کہ در بحور نظم فراواں غوص نمودہ بودم و انبار ہائے لآلی گرد آوردہ، خواستم کہ برائے سُدّہ والا نثرے نیز بیارائیم، بیت

ماناکہ دراں نظر کند شاہ

چوں مہر بسوے سنگ قابل

نسبت است از عروس مشاطہ

اگرچہ مشاطۂ کلکم ہموارہ بر تافتن اشعار موشگاف بودہ است، و ابکار نثر را در پردۂ اوراق کم جلوہ نمودہ، بایں ہمہ چوں ایں عروس روئے نیاز بشاہ راستیں دارد شعر اِلَی الْعَیْبِ مَا مَالَ عَیْنُ الْعُلا

اینک ایں نسبت ایست رواں ہمچو آب

اگرچہ چشمۂ عمر بندہ را بہ بقاء خضر مژدہ دہندہ، متعطشان عین معنی را جز بشربت تنہاء سکندر ثانی سیراب ندارم۔ اما چوں روشن کردم کہ زلال زندگانی مایہ بیش ازاں ندارد، کہ در نہایت کار دستے ازو بشویند و سبیل سخن نیز ہماں قدر

کہ تا لب گور زبانی بداں تر کنند، چوں حاصل منبع عمر از زمانِ منی تا زماں سِنیت ازیں مقدار نمے تواند گزشت، محل آں ندیدم کہ در قعر محیط بادِ صافی؛ کہ لاغول لہا، فرو روم پس ازاں چنداں ماء الحیٰوۃ ماثر کفے بر دست کردم،

نسبت آئینہ ہیں پر زخیال

آنچہ آئینہائے سکندر ثانی است، اگر بہ تمام روشن کردہ شود، نمودار آں در آئینہ زنگاری سموات نہ گنجد، فکیف در آئینہ طبع زنگار خوردہ بندہ؟ اما بعضے از آنچہ معائنہ گشتہ است باندازۂ تخیل خویش چنانچہ روئے دہد نمودار کنم، تا اگر عیب بیناں را در مطبوعات بندہ شکے است، رفع گردد۔ امید می دارم کہ چوں ایں مرأت صفا بروجہ روئے نما در نظر سکندر ثانی گذرد، آنچہ ازاں ذات صافی صفات در وئے منطبع گشتہ باشد بالمواجہ موجہ مقابلہ فرماید۔ اگر آئینہ درُستست و راست و خیالش صادق، برزانوئے ندماء خاصش قاعدہ رکوب بخشد؛ و اگر از بے ہنری صیقلے کثر طبع چیزے از تصویر آتش بر عکس افتادہ بود، اشارۃ راند کہ بجد امکان راست کردہ شود۔ اما ازیں آئینہ روئے نگرداند کہ خیال ذو وجھین کان لم ذکرت۔ گرد و ہیت،

لیکن دانم کہ کج نباشد ہرگز
آئینہ کہ در دور سکندر سازند

نسبت ز کلام حق و آیات نگر

درین کتاب، که بخطاب خزائن الفتوح تذہیب یافته است، از فتح دیوگیر که سهام کیش محمدی را القای اِنَّا فَتَحْنَا خواندند تا ضبط ارنگل که کمانهاء لشکر منصور را نوبهار سورهٔ نصر الله نبشتند، بمفتاح العلوم قلم از صد معانی یکی دربیان آرم، و از قوارع این صحیفهٔ شمشیر که آثار وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيْدَ در حروف او واضح، و حلیهٔ فِيْهِ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ در جواهر او لایح، روشن شود که از آن سورهٔ حدید چند سواد هنود از صفحه روی زمین حک شده است، و شرح دهم که هم از آیهٔ نور چه مقدار ظلمات کفر از راه دین محو گشته هست، تا ازین نور دو خال اصحاب دین روشن کنند

فضل رحمٰن تبارک درحق این شاه عصر

اینک کرده اینجاست نسبت خلفا

اثرے از مآثر جهانداری این خلیفه، محمد نام، ابوبکر صدق، عمر عدل، نیز باز گویم که عثمان وار آیات رحمت رحمانی را در جلد مصحف وجود چگونه جمع آورده است، و علی کردار ابواب علم را در مدینة الاسلام دهلی بکلید احسان بر چه نمط باز کشاده، و این مصر جامع را از کف و دجلهٔ فیض بچه آب روشنی بغداد داده، و رایات عباسی

کہ از افتادن واقعات گراں خورد شکستہ بود، بعلامات خلافت خویش بر قاعدہ عدل از سر بر پائے کردہ، و عرصہ ممالک آفاق را از ارشاد رائے رشید بر چہ طریق مامون گردانیدہ! و چہ امور چہ نوع المستنصر باللہ و المستعصم بودہ بودہ! شعر

جاربی فی الخلافۃ سالھا

من دجلۃ مادام یجری یجعفر

نسبت امر و نہی سلطانی

عجب دولت مندے، کہ فضل رحمانی را در مرادات او علی الخصوص عنایت بحلیست، کہ فی المثل آتش، کہ کشتہ و مردہ آبست و بمجرد اتصال مے میرد، اگر از دواج ایشاں در خاطر گذرانند، ہر دو را از دیوان قضا عقد ساز واری بندند و سعی جمیل سپہر در تنفیذ اوامر او بغایتے، کہ خاک کہ از باد پراگندہ حال است، و باد کہ از خاک غبار آلودہ، اگر ایں دولتمند را اشارتے بوفق بینہما اتفاق افتد، میزان بالا گردہ باد را در حال آب گرداند و با خاک درآمیزند! شعر

لیس المحال اذا اراد الضمیر

لو کانت الاضداد طوع الحسیم

---

(۲)

این فتح خزائن الفتوح است
ہر گوہر ازو چراغ روح است

بیں نسبت بہار بسے خوشتر از بہار

چوں نسیم عوارف ربوبیت از مہب ارادت بر نو بہار جوانی این جہانیان مالک دار الخلافۃ، کہ از صد گل دو لتش یکے نشگفت است، شعر،

نصر اللہ اغصان نضرہ ابدا

در وزیدن آمد ہم در نوروز ملکی چندیں شگوفہ فتح از شاخ کمان و خارستان او درمیان دو بہار، از بہار لکھنوتی تا بہار مالوہ، بشگفت۔ و نہال رفعتش در زمین کرسہ از لب آب گنگ چناں سایہ گستر گشت، کہ بہ مرتبہ ظل الٰہیش رسانید۔ و ہر جا کہ در جنگلہا مواسات خارے و باغے بود، یا در کرانہائے آب خود رستہ آبی ہمہ را پایمال لشکر کرد

بعد ازاں در آخر ربیع در ربیع آخر، کہ ریحان بی سرو پا شد و سالی آمد کہ ہدہد با صلصل سرکی کردہ بود و دل فاختہ ہم ربودۂ ایشاں شدہ، در روز از پنج نیز نامی گشتہ بنظم،

بود تاریخ بظاہر نود و ششصد و پنج

شنبہ و نوزدہ از ماہ ربیع الآخر

سوی باغستان دیوگیر، کہ ازاں سوی امد بہار است، برسان باد تند
کہ ہر شاخسار زند تاختن آورد، و از برگ و منالش خالی فرمودہ۔ و رائے رام دیو
را، کہ دراں ریاض شجرہ بود بس عالی اصل و ہیچ گاہ صرصر حوادث بروی آسیبے
نیاوردہ، اوّل بعاصف قہرش مستاصل گردانید، و بار دیگرش از سر نہال کرد تا
درخت آزاد گشت۔ و از آنجا پیلان چوں ابر نیسانی را گوہر بار کردہ و اجوہا و زر
بیش ازانکہ سمن زرد بر روی زمین روید بر پشت بختیاں بادسیر و نجیبان بادیہ سیر
حمل فرمود۔ و در شہر خدائے، کہ سبزہ کرم بگوشہاش می روید بالستانہا رکردہ و مانکپور
پیوست، شمار ماہ بروزے ہرچہ خرّم تر رسیدہ بود، و نہایت فرح و بدایت کام
دروی جمع گشتہ، و در تاریخ سال بار بہار بریختہ، و دو حصّہ آخر صیف رفتہ و اوّل خریف
درآمدہ، بیت،

یعنی کہ بست بود ز ماہ کریم و ہشت

تاریخ سال ششصد و پنج و نود شدہ

اکنون بلبل سیہ سر قلم بر گلبرگ ورق برآمد، کہ بنوا و صریر سرایش کند، آمدین
سر و بلند بالش تخت از نور ورجلوس تا امسال، کہ سر ذوق و طرب یکجا کردہ اند، و
تاریخ نام نہادہ مصرع یعنی شدہ سال ہفصد و نہ۔

که در سایه ابرها چتر عنان با و پاراهر جانب، که عطف فرموده شمه از شمایل نصرت بالصبا منتشر گردانید۔ رباعی

وقد فتحت لصولته قلاع
کازهار الشقائق بالریاح

اینک این نسبت تاریخ و کتب

بعد ازیں تاریخ خیراتی، که ازیں تاجدار عالی ماثر بر طبقات زمین ظاهر شود، امید از حضرت ملک بخشی، که آثار تاجوران دین دار را بر صحایف روزگار رقم فلود بخشد،

چنانست که تحریر آں بر نمطی در قلم آید که عزیز السیر سلاطین آفاق گیر گردد، و سخن بشاہی بلند گفته شود، که آوازه نوبت سنجری را فرو پوشد و غلغل کوس محمودی را مغلوب گرداند، اگرچه هر مقامه حکایتی ازیں مغازی در تدبیر جهانبانی و کشورستانی رائے آرائے شاهان گیتی دار و خسروان ظفر شعار است، نظم،

کیفیت جلوس جهانبان ملک گیر
کاسوده گشت از کف پایش سر سریر

این نسبت قصه کلیم است

چون مشیت ازلی بر آنجمله بود، که این محمد موسیٰ قوت نیل شمشیر از سر جملگی فراعنه
کفر بگذارد، وگنجهای قارونی رایان از زیر زمین برکشد، و جانب کشندگان کافرعون
فرماید، و در دل هندوان گوساله پرست آوازه بقره راخوار گرداند، و بشعیب
کمان شبان رعایا عالم شود، تقدیر الٰهی الف خان مرحوم را که نزدیک او بمنزله هارون
بود مر موسیٰ را، بدو رسانید و مژده، سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا مُبِينًا
در گوش دولتش دمید، تا بمشورت رای فرخنده او در روز عطارد و ماه میمون صیام
که از روزه نصف اول رفته بود و نصف اخیر برجا مانده، و در شمار آن سال
موسیٰ بر سر خضر رسیده و از وی جدا گشت، چنانچه سر هارون نداشت، نظم،

یعنی که چهار شنبه و بگذشت شانزده
از ماه و سال ششصد و پنج و نود تمام

درین تاریخ شاه موسیٰ قدم بر سریر طور تخت رفعت تجلی نمود، و قنطار بر قنطار
اچهو زر، که از صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ،
حکایت میگفت، بهر گنبد میدا و هر بار کف مبسوط راپر از وزثمین میکرد و
در بخشش ید بیضا سے نمود۔ و از افشاندن جواهر الواح زمرّدین سبزه زار مانکپور
را از نور صبح میدا و چون جانب مخالف غلبه بود هرچه قوی تر، هر دو برادر موافق

دست نیاز بالا میکردند، که رَبَّنَا اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ یَّفْرُطَ عَلَیْنَا از عالم عنایت ندائ تقویت در می رسید، که لَا تَخَافَا اِنَّنِیْ مَعَکُمَا، تا بمیقات خویش در حوالی حضرت آمد۔ فرمان ده این طرف با دو فرعنت در سر کرده از کرانہ آب نیلگون چوں ارادت کرد، باز الہام الٰہی ولش داد، که لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی پس بہر ثعبان رمح خویش که فِیْهَا مَآرِبُ اُخْرٰی بار ا تَوَکُّوْءُ عَلَیْهَا انداخته، درسواد مصر جامع نزول فرموده۔ ہم دراں سال کلیم سرے داشت، که ازاں سرہاں را بے امان کرده بود و بینداخته؛ و بشمار ماه ذی الحج بروزی رسیده، که پاے موسیٰ بر سر طور آمد و سر جبل نیز جدا شد و ہمانجا افتاد۔ روز خود بے گفتن روشن است نظم

یعنی دوشنبه وزمه حج دو روز بیست
تاریخ سال ششصد و پنج و نود ہماں

دریں تاریخ این اولی الامر ندا را طیعوا امری از مشرق تا غرب در داد۔

(۱۳)

شعر

عرضه کنم ار نبود بر بنده زبان گیری
رجحان جهانداری بر رسم جهان گیری

شعر

پس از انصاف و عدل اندر جهان راعی العبادی شد
که گرگ از کشتن بزگرگ یوسف گشت در عهدش

نسبت اینجاست از مراتب ملک

هر سری را که بافسر شریف عقل مشرف گردانیده اند، پیش از آنکه رویت صائب را امام سازد، ببدیهه فکر برین پایه ترقّی نماید که مرتبه جهانداری از درجه جهانگیری برتر است، ازاں وجه که اطلاق اسم جهانداری بر حضرت صمدیت محل وجوب دارد و خطاب جهانگیری از روئے حقیقت جز در حق ملوک مجازی جواز نپذیرد۔ و حکما گفته اند که گرفتن جهان برائے داشتن است، آنکه بگیرد و نتواند داشت، آں گرفت بروی گرفت بود، و واجب است که جهانی بروی گرفت کند، تا او ازاں گرفت جهان گیرد۔ و ایں نیز بر جهانیاں چوں روز روشن است که جهان گرفتن و داشتن صفت تیغ آفتاب است، ازاں روی که شرق و غرب عالم زیر شعاع شمشیر خویش می آرد و می دارد۔ و جهانگیری مجرّد بلمعان برق ماند که حالی عالمی را فرا می گیرد، اما در حال باز میگزارد۔ چوں

جهانگیر عهد، اَیَّدَ اللّٰهُ یَدَهٗ بِاَخْذِ النَّوَاحِیْ وَضَبْطِ الْاَقَاصِیْ دریں هر دو مأخذ اصلی ملک تملک مقدرت بشابتی دارد که زبان قلم از تحریر آں بریده است و تیغ زبان از تشریح آں قاصر، بنده ناچار از راه التزامی که نموده است، دریں هر دو جادهٔ کلک تیزی پای را بمقدار وسعت مجال خویش طریق جولانی سلوک گردانید. و بحکم مقدمه که بالا تمهید کرده شده است، در ترتیب ایں کتاب مراتب جهانداری را بر مدارج جهانگری مقدم داشت، تا عماد هر کلمه در محل خویش قیام پذیرد و قوایم مملکت تکلم بازگونه نیفتد، نظم

موزه بهر پا، کلاه از بهر سر افسر بود
موزه بر سر نهد آنکس کش خرد در سر بود

بیان رسم جهانداری که شد پیدا
بعهد شاه که گشت اندر آں خورشیدا

نسبت اینجاست زانجم و اختر

اختر سعادت جمهور برایا آں روز برآمده بود، که بر ضمیر منیر ایں آفتاب آفاق روشن کردند، که وَاِذْ وَلِيَكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُّبِيْنًا زیراکه چوں نظر بلندی داریم، که کار شفقت و مهر ایں صبح رفعت در پرورش ذرات ذریات آدم بدرجتی است، که آفتاب را در حق ماه و انجم افلاک، و ماه را در باب انوار و نجوم خاک

بیشتر نگردد ؛ اوّل آنکه از شرق تا غرب وجنوب تا شمال ممالک چندین بار
خراج رعایا به بخشد ، ودیگر زرهای که رایان هند از دور مهراج وبکرماجیت نجم نجم
گرد آورده بودند، بزخم تیغ چوں آفتاب که آب را جذب کند سیکرد ، وبیت المال
را بمشابه مالامال میگرداند که نه در قلم عطارد گنجد ونه در ترازوی زهره سنجد۔ وبمیزان
سنبله زرمی بخشد تا هر که صفر است حوت وار غرق تنکه زر وسیم میشود۔ ع

سبک گیرند میزان فلک را روز جود شه
هر آں میزان که بر روی زمیں بینی گراں باشد

حدیث بخشش گنجینهٔ زر
بوزن پیل بل چیزی گراں تر

نسبت زر وترازوی زر

پیش ازیں که محمود زر بخش یک پیل بار زر داد، آں بخشش گراں در جهاں شد۔ ایں
جهاں بخش زرهای بخشش را بموازنه برکشید که ازاں گراں تر نباشد پیلاں گراں بار
را فرمود تا در کشتی وزن کردند وهم سنگ آں زر بسائل دادند۔ نظم

شهی که بخشش گنجش بوزن پیل بود
کدام شاه تواں گفت هم ترازوی او

بیانِ بخششِ اسپان چوں باد
کہ صد آخر بہر بخشش فزوں داد

نسبت اسپ ہیں رواں چوں باد

واگر بیان بخشش اسپ کنم، طویلہ اوصاف را کمند ربط کوتاہ گردد۔ بادشاہان جواد باشند، وایں وافر جود ہر روز چندیں جواد را بہ محتاجی مے بخشد بلبشتر آں باشد کہ کم از پنجاہ وصد نہ بخشد۔ اگر یکے دہد از انہا باشد کہ دومش نتواند بود۔ پایگاہ جہانگی رایان را بزخم تیغ سپری میگرداند وبعضے ازاں لسپر تازیانہ چابک پیچاں را میدہد کہ ہنگام سواری تازیانہ چابکی بپای خیزرانی آہو رسانند۔ وبعضی تیزی یمانی وہندی بپایگان احاد روا میدارد، تا بموافقت تیغ زیر رکابی سپر کش ایشان میگردد؛ وبعضی بمفردان رکاب بدل می فرماید تا شتابندہ، کہ در عہد دیگر ساقش از پیادہ دویدن دوال می شد، دریں نوبت پالش جز بار کاب دوالک بازی نمی کند وبعضی پای کوب وجستہ زن گلہ بر گلہ بمطربان میدہد، تا امیرانی کہ پیش ازیں اسپان وست زن بے اصول داشتند، بغایتی کہ معروفک رباب خفتہ از ایشاں تنگ بیردی، دریں وقت ہمہ بر رہ نوردانی دفک می نہند کہ در طریق با باد سخن گویند

بیت
زبس کہ اسپ ہمی باردایں سحاب ملک شاک
گل پیادہ ہم از بعد ایں سوار برآید

ذکر فراخ داشتن مایۂ رزق هر کسے تا نبود بعد او تنگی عیش بر کسے

نسبت زر یاست نگر و محترفه

باز برای وسعت معاش عامهٔ خلق محترفه گراں فروش را از بار خراج سبک گردانید، و تنبیهی راست کار بر سر ایشاں گماشت، که با بازاریان زبان آور بزبان درّهٔ عدل سخن گوید ولی زبان اتراز بان دهد متفحصان دانا بقوت تمام در کار سنگ خوض نمودند، و هر سیه دلے که بسنگ قلب سوداگری کرد، بزخم درّه بی سنگش کردند، و تشدید و صلابتی بجائی آوردند، که حملگی سنگها آهنی گشت، و رقم عدل بر آں نگاشت: تا هر که کم دهی کرد، هماں آهن زنجیر گلوئی او گشت، و اگر در زنجیر تیز گردن کشی نمود، زنجیر شمشیر شد. و آنچه حد سیاست بود بر سر ایشاں رسانید۔ چوں محترفه آں حدت معاینه کردند، از میزان آهن نگذشتند، بلکه آنرا حصار آهنین جان خویش پنداشتند، و آں نقش را حرز نفس تصور نمودند۔ گوئی که آں نقش علی العموم نه بر آهن بلکه بر دلهائی آهنین ایشاں است

نظم

نشانِ عدل شهنشاه بر چناں دلها
چو نقش موم برآمد چو نقش آهن ماند

شرح عدلی که اندریں ایام شد
کاژدهائے پیش مورے رام شد

نسبت زرسوم عدل و انصاف نگر

واگر از رقم نصفت این درگاہ سلسلہ جنبانیدہ شود آہوئے دوشاخہ قلم زنجیر برگردن شیران معنی نہد۔ زہی عادل کہ از مہابت عدل او پیلان مست در راہ مور لیف کنان پائے برزمین نہادہ، و پلنگان شیر گیر پیش محراب تیغ او از صبوحی خون حیوانات توبہ کردہ۔ محتسب انصاف او چنگ و نائے شیران شکستہ، و دود ظالمان سگ روئے برانداختہ، و کاسہ سر عوانان خوک خوار نگونسار گردانیدہ، و خون جباران بزگیر ع ریختہ چوں خون بر روئے خاک +

ذکر صلاح امور خاص و عام
منع نشاہد کردن و منع مدام

نسبت انیجاست از صلاح و فساد

باز از آنجا کہ آب دادن عین شریعت خاصہ آں ذات مطہر است، شراب را کہ ام الخبائث است، و بنت الکروم، و ہمشیرہ نیشکر، باجملگی شواہد آں کار از مجلس فساد بیرون صلاح باز آوردہ، چنانکہ خم نمک سر شکستہ و سوگند خوردہ کہ بعد ازیں در خمرہ سرکہ باشد و حق نمک نگاہ دارد و فساد خود را بصلاح باز آرد۔ و شاہدان کہ زلف در بناگوش نشاندہ، برائے فساد زنجیرے بریدند و پائی کشادہ میگشتند،

برہمہ بعقد حبالہ پائے بند گشتہ، وازرشتہ موی پیشانی برشتہ چوں موئے پیشانے فی روئے آوردہ۔ وآنکہ درایام فساد ریشہ دامنی ایشاں از نان زنا آہار بدنامی داشتت، کار پرہیزگاری ایشاں بجائے کشیدہ کہ درپردہ ستر ہنگام تافتن ریشہ دامنے بند است تمام دست بردست مے مالند۔ فی الجملہ ہرچہ مادّہ فسق وفجور بود، چناں منقطع گشت کہ، شعر

إِذَا بَاتَ فَحْلٌ بَيْتَ الزِّنَا
فَقَدْ حَاضَ بِالْبَيْضِ حُلْقُومَهُ

حدیث امن وامانی کہ شد نوبت شاہ
کہ برنچید کسے گوہر فتادہ ز راہ

نسبت انجاز امان وامن است

باز از آنجاکہ رعایت ایں ذوالامانت درحق کافہ رعایا از دہانہ آب سند تالب دریائے محیط، زبان تیغ چناں کامگار گردانید کہ کسے نام دزد وطرار وراہزن بگوش نشنود۔ شب رواسنے کہ آتش در دیہائے میزدند، چراغ برکردہ پاس رہ داشتن گرفتند، ودرہر حدّے کہ رونده را رشتہ تابی غائب شدے یا سررشتہ آں بیروں می آوردند، ویا تاوان می دادند حقرہ زنان وکیسہ بران

وگره کشایان، که در سوالف ایام عمل خویش رادست وپائے می نهادند، از زخم شمشیر سیاست دست وپائے گم کردند، وآنکه ازیں سیاست سالم ماند بیت،

برآں گونه بیکار شد دست وپایش
که بے دست وپا زاد، گوئی ز مادر

ذکر خوں ریختنِ سحرگرانِ خوں خوار
کز گلو ریخت بروں خوں که زلب کرد بکار

نسبت سحر آدمی خوراں

سحرهٔ خون آشام یعنی، کہ گفتاران آدمی خوار، که در گوشت و پوست اولاد واطفال مردمان دندان بے خرد تیزمی کردند، وسیل خوں فرو می بردند و گوارشان می آمد- و از ناگوارای آب ہم ایشاں را فرو د درخاک شان تا حلق فرو می بردند، و هر مرد باتبر کاسه سر ایشان سنگ انداز میکردند، و سزا بہائی خون که بخورده بودند از سر ایشاں فرو می آید نظم،

همی شدند خراب اندراں دمِ سکرات
بلے خورندهٔ آں ہے چنیں خراب شود

ذکرِ خون ریختنِ اہلِ اباحت بہ سزا
کہ سزاءِ عمل آں طایفہ را داد جزا

نسبت ز اباحت و سباست

باز از آنجا کہ کمال دیں داری ایں معین شریعت   جملگی اصحاب اباحت را احضار فرمود، و متفحصان صادق را بر ایشاں گماشت تا ہر یک را پیش جستند، و بر سمے تفتیش کردند۔ از کیفیت آں آلودہ گان بے حیا چناں روشن گشت، کہ مادر از پسر شیر فرود آوردہ بود، و خال روئے خواہر زادہ را سیہ گردانیدہ، و پدر دختر را عروس کردہ، و میان خواہر و برادر تیر حیرتی او برہم، از سین سیاست ارّہ راند، بحدی کہ مرداں را اگر در خود یقینی از سر ہیبت ہیبت می گشت؛ و زناں اگر در تن شیر می داشتند، کہ از اں تن شیر با خوں بہم برون می آمد۔ و ارّہ با چنداں آہنی دلے و خندۂ بسیار بر سر ایشاں خون میگریست آنکہ دوگان بضرب پنہانی یکے شدہ بودند، آشکارا بزخم ارّہ یگان دوگان می شدند

وان نفس کہ گشتہ بود با غیر وصل
بیت
از نفس خویشتن نیز جدائی افتاد

ذکر ارزانی نرخ غلّہ
کہ بیک دانگ گراں شد پلّہ

نسبت فصلها و غلّه و نرخ

بازاز بس که آن غیث رحمت را در منصب آسایش عام و طراوت و نضارت احوال خواص و عوام، رعایت هرچه تمام ترست، نرخ حبوب که منفعت عام شهری و روستائی است، در آلّایه ارزان داشت، که از کف ابر مثل قطره نمی چکید۔ و هر بار که عوام را آب در میان نمانده، و مرد با نرا غم روی داد، ببرکت توسعی که از انبار خاص در حق کافه برایا ارزانی داشت۔ ابرها را نیز از امساک خویش حیا گرفت، و بمری آن کف دریا بار در باریدن آمد۔ بارها بر اسی این مری برق بر سحاب تر دامن بآواز بلند خنده ها کرده است، و بر زمین افتاده۔ زیرا که برق را روشن است که ابر گاهی بارد و گاهی نبارد۔ و چون ببارد، باران او آب باشد نه زر۔ او را با پادشاه دریابخش با چه نسبت، که همواره بارد و باران او زر باشد نه آب۔ شعر

کَیفَ یُحَاذِیکَ بِالنَّدیٰ عَیْنٌ
جُودُکَ عَیْنٌ وَجُودُہٗ مَاءٌ

داستانِ اساس دار العدل
کزپی خلق باز شد درفصل

نسبت بند کشاد است بہ بیں

باز دار العدل کشادہ تر از پیشانی راست کاران بنا فرمودہ، و جملگی حوائج با محتاج خلایق بداں بربست، و ہر قماش و رشتے کہ کشاد کار مردم بداں بربستہ است، فرمان داد کہ از اطراف بہ بندند و جز آنجا نہ کشایند چنانکہ آں کشاد را بربستی نباشد۔ نظم

ہر کسے کان کشادہ بر بندد
بند بندش بہ تیغ بکشایند

ذکر رخت سرائے عدل و قماش
مایۂ کار منعم و اوباش

نسبت جامۂ و لباس نگر

مثل جنس ملبوسات، از کرپاس تا حریر، کہ برہنگی عور بداں پوشیدہ ماند؛ و از بہاری تا گل باقلی، کہ در تابستان و زمستان بکار آید؛ و از شعر تا کلیم، کہ میان ہر دو موئے بہ موئے فرقہا بسیار است؛ و از جز تا خز، کہ نقش ہر دو بایکدیگر باز میخواند؛ و از دیوگیری تا مہادیونگری، ع کہ ہم وام جانست و ہم وام تن۔ شعر

صَیدَ الجَبَانِ بِہٖ فِیْ شَلِّقٍ — بَلْ بِہٖ قِیمَۃُ قَلْبِ الخُوْدِ

ذکر ہر میوه و حوائج خوان
کہ بسخن شرح کردنش نتوان

نسبت میوه پختہ و شیریں

واز جنس تفکہ ہر میوه گزیده، کہ بر طبق زمین بر آید، کہ اگر در تفصیل آں پردازم سخن منشعب گردد۔ واز اصل بازمانم، و دیگر حوائج لابدی مردمان در خورد کام خواص و عام ہمہ را در دارالعدل مذکوره از عدل خاص مہیّا گردانید، تا ہر کس در شور و شیون ہر چہ بہتر و بایستہ تر بانصاف می ستاند۔ مصرع، انصاف مید ہی بہ بہی جود شاه را۔

(۴)

ذکر بنیاد خیــر کیں بانی
کرد بهــر رضائے ربّانی

از عمارت برآمد این نسبت

باز آنجا که در عمارت دین دو نبا میان او و خدائے راز لیست، در اقامت خیرات بنا یادے نهاد، که سپهر در وے شیدا گردد۔ و آغاز این بنیت به نیت خالص از مسجد جامع حضرت کرد۔ و فرمان داد که سه مقصوره قدیم را چهارم لبعید آمد و چناں مرتفع گردانند که سپهر چهارم دوم بیت معمورش خواند۔ بفرمان اعلیٰ در روز از گردوں سنگ مهر آوردند، و از زمین رنگ بر ماه می بردند، و بر لوح سنگ آیات قرآن چناں نقش کردند، که بر موم نقش نتواں بست۔ و بدرجه بالا رسانیدند، که پنداری کلام الله بر آسمان خواهد رفت۔ باز جانب دیگر نبوے فرود آوردند، که نمودارش بانزول قرآن باز خواند، تا از ارتفاع این کتابه میان زمین و آسمان نقارے پیدا آمد، که هرگز فرونه نشنید چوں این عمارت شرف بالا و فرش فرود، از فرود تا بالا، تمام گشت، مساجد دیگر در شهر با تحکامے بنا فرموده، که چوں در زلزله قیامت نه بام هزار چشمه فلک بیفتد، گوشه ابروئے بیچ محرابے خم نگردد، و مساجد کهن که دیوارهاش راکع و ساجد گشته بود، و سقف را وقت قعده اخیره شده، ستونهاش را چناں در قیام آوردند، که قواعد الصلوٰة عماد الدین

درو ے از سر اقامت یافت ، وارکان اربعہ بر سان ابنیہ خمسہ دین مسلمانی ممہد و موید گشت ؛ و درون و بیرون آنرا گچ نورانی تنویرے دادند کہ از نور ہائے سپیدۂ آں ، ع ، گونہ گنبد کبود بگشت ۔

ذکر فراخ کردن جامع بہشت وار
پس از پی منارہ بنا کردن استوار ۔

نسبت اینجا مسجد است و منارہ

چوں بتوفیق ربانی بنیان مختل مساجد را تجدیدے بمحل بجائے آورد تا مانند کعبہ محترم از خرابی ایمن گشتند ، علو ہمتش بر آں داشت ، کہ منارہ بلند جامع را کہ یگانۂ دہر است ، دوگانہ گرداند ؛ و گنبد سپہر را بداں عمارت عالی شرفے ارزانی دارد ، کہ اذاں بالا تر نتواند بود ۔ نخست فرماں داد کہ صحن مسجد را ساحتی ہرچہ فراخ تر داخل کنند ، تا جماعت اسلام را کہ از فرحت توفیق درجہاں نمے گنجد ، عرصۂ جہان درجہان پدید آید ۔ و دور منارہ بجہت تقویت عمارت تضعیف اول گیرند ، تا کلاہش بداں نسبت سر فرازی کند ، و کلاہ منارہ قدیم قبۂ کر جدید نماید ۔ بیک اشارت والا جملگی گرد نہار سیارہ کہ دو کان گاو فلک در زیر داشتند ، بکار آمدند ۔ و مشتری بخر یدن سنگ و آہن بازار گرم کرد ۔ و سہ بر اندن ثور مشرف نمود ۔ ارے ،

جائے کہ عمارت بیت اللہ بود، کواکب کیستند کہ سنگ بر سر نہ کشند واگر ایشاں
از مقام خود فرود نیایند، نظم

بدود خود منارہ تا آں جا
بدہد سنگ بر سر ایشاں

طالبان سنگ از بے سنگی در اطراف شتافتند۔ بعضے چنگ در دامن کوہ زدند، و
از بس کہ در تحصیل سنگ عشقے تمام داشتند، عاشق وار دامن کوہ را چاک چاک
کردند۔ و بعضے در قلع بنیادہائے کفر از پولاد تیز تر بودند۔ آہن ہائے تیز کردہ روئے
جادو صنم خانہا در ایمان آوردند، و بازوہائے را آہنیں را در شکستن سنگ نیروئے
ہر چہ قوی تر دادند۔ ہر جا کہ تبخانہ در نعبدیت کمر تعظیم بستہ بود، زبان متین بہ بحث محکم
اساس کفر را از دل او بر میکنند تا در حال آں تبخانہ سجدہ شکر بجائے می آورد۔ و تختہ
سنگ ہائے کہ از بعض ملکوت رقم شقاوت قدیم داشت، چوں قلم تقدیر رفتہ بود، کہ
آں ہمہ تختہا بسجدہ بہ انما یعمر مساجد اللہ تحریر یابند، حرف معول را بدرود نہ صلب
در پذیرفتند، و در کنار زمیں می غلطیدند۔ پولاد کنند بعکس خاصیت مقناطیس شدہ،
سنگہا را سوئے خویش میکشید، و بارکشاں آہنیں اندام نیز ربودہ سنگ شدہ سنگ
می ربودند از تنکہ ہا، صد فرسنگ تا فرسنگ مسجد بہ پشت سنگین بارکشاں گراں بار سنگ بود۔
بگردون سنگ میکشیدند، کہ گردوں نکشد۔ و در پس کوہان ستور کوہے حمل میکردند، کہ کوہ
تحمل نکند، شعر

لولا المهيمن كل حاملة
كان التحمل في انعام مفقود

سنگ تراشان ہند، کہ در صنعت خارا، فرہادرا بے سنگ گردانند، تیشہ بردآشتہ روئے خارا را بلطافت آئینہ میکردند۔ اگر وہم برو سے بگذرد، بلغزد۔ و معماران دہلی کہ نعمان منذر را در ترتیب عمارت سنگ پندارند، ہنر را دست افراز عمل خود ساختہ، سنگ را با سنگ بہنجارے می پیوستند، کہ اندیشہ ہیچ راز سے دراں درزہا، نشانی درنگنجد۔ تا در و دیوار مسجد از نشیم خاک بتوضی ابر پیوست۔ و اسال تاریخ در عمارت نبشتہ شد، مصرع،

سال ہجری ہفصد است و یازدہ

عمارت آں مقام کہ قیم بدیں حد رسیدہ بود، کہ بالا رفت بنا، عمر موقوف از بنیاد منارہ استوار تر می باید۔ تا بنیاد منارہ کہ از زمین بالا آمدہ است بر آسمان بالا رود۔ و آب و گل بندہ را نیز اگر درین منظر نشست پند گاہ بستگی باشد، باشد کہ کتابہ این منارہ را بشرف تمام مطالعہ کند و دعاء بانی خیر بخواند، نظم

و گر نظارہ من تا نہایتش نرسد
بسا کسا نکہ رسند و نگہ کنند و روند،

کیفیت عمارت حصن حصین شہر کا ہد پید سکندر و گر جھم

نسبت زعمارت حصار است

حصار دہلی کہ نائب کعبۂ معظم است عمرہا برعمارت او برآمده بود، واز دور مدام شیشه خراب تر ازاں شده، که خرابات در نوبت ہمایوں بر طریق مستان خراب و در محل وغیر محل فروتنی می نمود؛ و نمی توانست که بانگ خود باشد. گہے پیش خسان شارع روئے برزمین می آورد، وگاه سوئے خندق سفله سلاہا عوج میکرد؛ وکنگرہائے او، که بزبر دنداں آں عمامه برزمین افتادے از تواضع ناپسندیده، کله برزمین می زدند- چوں نوبت اساس مملکت خداگانی علائی شد، ع، که تا بنیاد عالم باد باقی،

ہست ایں جانیز نسبت ازعمارت

فرمان داد که از خزانۂ معموره ہم سنگ خاک وخشت زر برکشیدند، و در وجه عمارت نہادند تا معماران دانا دست بکار بردند، و دست بدست حصارے دیگر قائم مقام آں اقامت کردند، که ساعد حسنش باصابع کنگره باکف خضیب ثریا پنجه کرد؛ وبازوئے باقوتش مریخ زیره دست را زیربغل فرومالید؛ وبالابلندش آسمان فیروزه را کمر فیروزی خویش ساخت بشرط باشد که عمارت نورا خوں دہند- چنیں ہزار مغل بزریشش را برسرش قربان کردند- چوں ایں عمارت که عامرش را فرّه بسیار باد، تمام گشت، ہوس کاتبات خنثا خود در ابجر است آں نصب

فرمود نظم

کے دزد و فتنہ راہ برد در میانِ او
جائے کہ کردگار بود پاسبانِ او

ذکرِ عمارات قلاع دگر
کز کرم شہ بہ فلک بُرد سر

نسبت است از عمارت اینجا ہم

چوں عمار دار العلائی محمّدی از عمارت معمورۂ حضرت ما جور گذشت، در تمامی عرصۂ ممالک اشارت فرمود: ہر حصار و قلعہ کہ از ہواہائے بشکال تری در مزاجش راہے یافتہ بود، و در بند غنودن و خفتن شدہ، و رخنہاش بغازۂ دہن باز کردہ، و دندانہائے بروں دادہ، و از گریہ باراں گلہائے زعفران رنگ فرو ویدہ، و دیوارہاش بخندیدہ، و بقفا افتادہ، و در گوشہائے آں زندان ماران ضحاک حلقہ کردہ، و بازوہائے قلعہ موشک جائے ساختہ، عمارتے کردند، کہ بجائے رخنہائے مار وکژدم، بُرجہا بر آمد بُرج عقرب ثابت تر، ع،

بُرج سرکش تا بقوس و تا حدّ جوزا کمر

ذکر تجدید عمارت بدہ و خطۂ دہلی کہ پُر از غلغلِ تسبیح و اذان شد ہمہ دہر

اینک این نیز از عمارت نسبت است

وہر جامعے کہ پراگندگی در وئی راہ یافتہ بود، و بعضے را طاق چوں محراب تربیت مصلّا بر زمین پست شدہ، و بعضے دیوارہا از مرمّت و پیوند بسیار سجّادہ خستگی گشتہ؛ و بعضے را با دو خاکسار از خاک نیز ہر روز تیمم دادہ؛ و بعضے را بعد از غسل باراں تیر و ستون تشنگی و مستند گشتہ؛ سیم چوں آب ریختند، و ہمہ را تجدید می کردند شعر

تا قاعدۂ نماز قائم گردد
وآنگاہ دعائے بانی خیر کنند

ماجرائے حوض سلطان کان زلالِ جاں صفات
دارد از محلول آب خضر اقطاعِ حیات

نسبت حوض لطیف و تزئین

چوں حوض سلطان، کہ بہ اسم شمسی چوں چشمہ آفتاب تا صبح قیامت روشن خواہد بود، وہر روز آفتاب اور آئینۂ روئے خویش می ساخت، و از عکس صورت حال شمس خود را توجیہ میکرد۔ اگرچہ آفتاب برو تافتہ می شد؛ اما برائے تعظیم شمس فرو رفتہ، اندک اندک آب فرو میخورد۔ و آفتاب ہر بار بزبان شعاع از سر تفتی می گفت، کہ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَن يَأْتِيكُم بِمَاءٍ مَّعِينٍ

و حوض از گرمی ہائے ادبر خود خشک می شد۔ امسال خود باشتعال سخون فلک متحرک یکبار کہ بروئے گرم شد، و بے آبشش کرد، چنانکہ درونہ حوض ازیں بے آبی بترقید و پارہ پارہ گشت۔ بادشاہ روئے زمین علی زغم خسرو سیارات فرمان داد: کہ درون اورا از گلہائے پاک کردند، و غبار ہائے تو بر تو لبستہ را بیرون بردند۔ چوں درخشک کردن حوض اشتعال آفتاب از فلک بود، بمجاورات فلک گنبد بنا کردند، کہ آفتاب را از دیدن او دوران آورد، وہم بران گنبد فرود افتد۔ ہنوز در افتادن بود کہ باران در رسید و محکم بگرفت، و حوض صافی دل را باچندان بے آبی کہ از آفتاب کشیدہ بود، چشمہا پر آب شد۔ زہے رقت ایں حوض کہ بر مہر آسمان لطف خود ظاہر گردانیدہ۔ آرے، رسم بزرگی ہمیں باشد۔ فی الحال آب در شہر شیریں شدہ بود، و شور از چاہائے درونی بر آمدہ۔ اگرچہ از رحمت آسمانی یکبارانے نزول یافت، اما درونہ حوض از خشکی بیش ازاں داشت، کہ بیک شربت مرطوب گردد، شعر

ہر آبے کہ باراں فرو ریخت پاک
فرو رفت چوں گنج قاروں بہ خاک

بیان نسبت ز قصۂ موسیٰؑ

شک نیست کہ شہر دہلی مصر لسیت، کہ نیل و فرات آب سقایان او مہیا داشتن تواند۔

از تنگیٔ آب خلق را غونایہ قوم موسے روئے نمود۔ بادشاہے کہ شمشیر نیلگوں او فراعنہ کفر را در آب نیل فرو برد، بلکہ نیل تیغ را در خون زرد تبایان یہودی مزاج غرق گردانید۔ ازیں عطش عام چوں اپیے بود خشک آورد۔ اما کلیم وار ید بیضا باستسقا برداشت۔ درحال برہان وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ بر تشنے خاک بے آب سایۂ انداخت، وہم شتین معول بر دست کا وندان حوض عصائے موسے انگشت، و در چہار جانب چوترہ حوض دوگان سہ گاہ ذہاب پیدا آمد۔

فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ

بر نہر چند روز آب تا گلوگاہ چوترہ برسید۔ چوں با چوترہ بعد از دیرش ملاقات شدہ بود، بصفا و مصافات تمامش معانقہ کرد، چنانکہ محیط ربع مسکون را۔ تابندہ خسرو این بیت تر در صفت گنبد حوض وعوض از عین طبع بیرون ریخت شعر

ترى جُنْبُدًا بين حَوضٍ كَمَاءٍ

حباب على مسطح بحرٍ بدا

در گنبد و چوترہ است لنبیت

فوق المرابع بين الحوض جُنْبُدٍ

كنصف بيضة العنقاء على الجبل

هم در تعریف گنبد گفته شد

بین گنبد و حوض کش به تشبیه صواب
شد نیمه از بیضهٔ سیمرغ خطاب
گنبد ز بر و خیال گنبد در حوض
یک بیضه برون نیمی و نیمی در آب

باز گشتن از بیان رسم گیتی داشتن
سوئے عالم گیری و طراز علم افراشتن

(۵)

اینک این نسبت بلاد و قلاع

چوں قواعد و آئین ابنیهٔ خیرات که در ایام این بانی مبانی احسان و مبرّت عمّر الحیّ مُشَیَّد بُنْیَان عُمْرِہٖ اَبَدًا اساس یافته است و می یابد، بیش از آنست که قبضهٔ قلم در رباط سواد و حجرهٔ تحریر تواند گنجانیدن، پس از چندان مآثر جهانبانی هر چند خانهٔ سخن که بالا رفت بنا بر قصور طبع انحصار افتاد بعد ازیں کلید زبان را که بدندان خرد مشرف است، در جنبش آرم، و بفتح باب آسمانی ابواب فتوح این جهان کشائے باز کشایم۔ و چند مقامهٔ گفتار در صفت کشور گیری و قلعه کشائی این سکندر عهد اساس نهم، و گنجهائے که در بنیاد آب و گل بنده مدفون است، به بخشش، درونی بیرون کشم، نظم

وآنگاه درین صحن نثار هر فتح
زیر قدم قلم کشم ریختنی

فتح اوّل که ظفر یافت سپاه منصور بر ملاعین گبر در حد جاران منجور

اہنگ این نسبت غزا وجہا

کیفیت فتح یافتن گر ازاں لشکر منصور کرّت اوّل بر گدر لعین در نوبت این سلطان سنجر نوبتے، نصر اللہ اعلامہ، در زمین جارن منجور انیست۔ کہ چوں تاتار سوئے ششگاف، بالشکر مانند طوفان عذاب از طرف کوہ جودی بر حکم جبارت قدیم سوئے آب بیاہ و جیلم و ستلد گذر کرد، و موج آں دوزخیاں آتش درنی نسبت تلوارہا گھوکھر برد، براں گونہ کہ تا حوالی شہر روشن شد۔ و خرابی در عمارت قصور انداخت۔ آوازہ جناں بلند برآمد کہ ع،

خبر بحضرت شاہنشہ جہاں برسید

نسبت دست بازو ست اینجا

الغخان مرحوم راکہ عضد السلطنت بود باتمامی دست راست لشکر و عظام صاحب قوت وعصبہ بساعد ہم دست گردانید، و بہ تیغ زدن جہاد نامزد کرد،

نظم،

کہ تا ہمچناں مشت بستہ بقوت
روند و نمایند مشتے بکافر

نسبت اصطلاست این بنگر

خان ارش کمان چوں تیر خویشش می شتافت، و دو منزل راہیکے میکرد، تا حد

جای آن منجور به نشان گاه غزا پیوست : چونکه مسافت درمیان بیش از تیر پرتابی نماند۔ آن روز روزے بود که بعد از روز تیر آید ، و در آخر ماه رویت نماید ، و ماه ربیع الآخر دهره برآورده و سران گبران بیفگنده ، و در شمار سال تیر بازی شده ، و دو سر مغل شکار کرده ، یعنی که پنج شنبه و از آخریں ربیع ، دو روز و بیست و ششصد و هفت و نود شده دریں شده تاریخ الف خان اسلام بر سر کفره در رسید ، و سوئے ذو النهران غزا اشارت راند که علمہائے ظفر بر پشت ببستند و بجهت ابر روئے بیاب سنند برآورده ، و بے منت کشتی شعر ،

گزشتند ازاں آب پیلک زناں
براں گونه کز پیل کشتی بر آب

نسبت جنگ و کشش بین اینجا

مغل از لب آب سخن چنداں دلیری میکرد ، که جنود منصوره از کنارهٔ آب گزر نکرده بود حالے که موج لشکر اسلام درمیان آب رسید ، ایشاں کناره کردند و تا بآتش شمشیر نیاوردند۔ گرماگرم روئے بتافتند۔ اگرچه بعدد مور و ملخ بودند ، چوں صف مور پایمال سواران می شدند میخواستند که زیر زمیں فرو روند۔ آب شمشیر بر شط ارود بطریق رواں گشته ، که خون بر روئے آب مانند شرغاب سپید و ید۔ بهادرانے که به تیر مکی سوئے مژه لشکا فتندے که چشم نزدندے ، در چشم زدنی بعضے را بزخم تیر

دیدهٔ سنگین چون چرغ الماس سفته شده بود، و بعضے را پیکان پولاد در پردهٔ دل آہنین
بہ بسان کلید در قفل ہیئت و آواز میداد، شعر،

بسینہ کہ زبس زنگ قفل او نگشاید
کشادنی دل او جز بدین کلید نشاید

الغرض از دست شہیران قادر دست سہمناک قفل بقدر بیست ہزار، ع

در ماتم خویشتن بر زمین خفت

و از ہمین کدر لعین یک فوج بزرگ، کہ از زخم گرز و عمود و شمشیری خورد گشتہ بودند،
و بعضے را کہ استخوان آرد شدہ بود، توشہ آن جہان برداشتند۔ و بعضے را کہ از باد
ہیبت جان پیش از ان پرید، و ایشان زندگانی کالبدے ماندہ، اول سر ایشان
جدا افتاد، و بعد ازان ہر یکے بطریق سرگم بیرون شدند۔ مابقی قلبی اسیر سلسلہ
خذوہ فغلوہ گشتند۔ طوق آہنین کہ مشتاق آن گردنہا بود بتواضع تمام شان
را در بغل میکرد، و گوشمال سخت میداد۔ و در گوشہاے بہادران، شعر

نَادَا اَسَلَامَہُمْ بِصَوْتٍ اَرْفَعُ
ہٰذَا جَزَاءُ مُعَانِدِ الْاِسْلَامِ

نسبت رزم و بزم بین این جا

چون صحن میدان مصاف را از روے خون آلودہ تتار بیراز ہزاران ہزار

طاس شراب کردند، وشنگالان دشت را بر لب آب عشرت میفرمودند، و
شیرگیر گردانیدند، بمیمونی ومبارکی عساکر خلیفه عصر را، حصل دورة مثلما
فی قواریر السماء بمطالبت کمیت
الغنجان از ریختن خون میشوم مردارخواران قید، که هم ترک ستم اند وهم بیفتی الفاق
مراجعت شد، جان مغفور سقاهم الله شرابا طهورا ، اوّل شادی
این فتح بزرگ به مجلس نشاط بنشست، واز زر و جواهر بر حریفان رزم و
بزم سنگ انداز کرد. بعد ازان مست جام راحت بر عزم زمین بوس مجلس اعلی
رکاب گران گردانیدند، وطبقه اسارا را که نقل دندان پیلان مست بوده اند در
جرعه گاه قصاص آورد. شاه کیخسرو غلام خود را نمودار این فتح را پیش ازان در جام
گیتی نمای رای روشن دیده بود. چون خیال ضمیر در ساغر مراد معاینه کرده،
حلی بشریت، لکن شکرتم، زبان را بکام رسانیده، امیدوار کاس را بالب
لان زیدنکم شد. بعد ازان که نقطه از شکر باقی نگذاشت، مشغول شکر گشت
وبا خانان میمنه ومیسره جشن عشرت فرمود. وبخشش فرمود که عامه شهری و لشکری
از محنت وعسرت، نعوذ بالله منها، چنان خلاص یافتند، که شعر

إن طلبا لسائل من سائل
قطرة ماء وجدا غريقا

نمودار فتح دگر بر مغل
علی بیگ وترتاق بستن لغل
از غزا و جهاد نسبت بین

کیفیت فتح یافتن جنود اسلام کثرت دیگر بر حشر انبوہ مغل این است: کہ چون
علی بیگ وترتاق وترغی از حد ترکستان تا آب سند تیغ زنان قطع مسافت کردند،
واز رود جیلم مانند تیر زین سوئے گذشتند، ترغی سر اصلع خودرا بر سر نیزہ شجاعان
اسلام طاس پرچم میدید، ویک و دو بار از صدمت شمشیر غازیان بحیلہ جستہ بود۔ اگرچہ
دل آہنیں داشت، اما پیش سندان شکافان جہاد دل نتوانست نہاد۔ سہم
پیلک زنان غزا در دل گزرانید، وہم از عقب خلہ کرد۔ اما علی بیگ وترتاق را
چوں ہیچ گاہ دریں ولایت گزرے نبود، تیغ محرابی سومنان را تیغ خطیب تصور
کردند، ودر دیارے کہ اگر کسے با ہزار سر در آید، یک سر بازنبرد، یک سرہ در آمدند
بقدر پنجاہ ہزار سوار شکار انداز سنگیں، چنانکہ از باد آن لشکر کوہ لرزان گشت،
وساکنان کوہ پایہ را بلندی در دامن اقامت نماند، ہر یک از صدمہ تند آن خاکساران
بر پریدند، ودر گذاری گنگ افتادند۔ بارقہ صولت ایشان تا بدانجا نیز در گرفت،
ودود از قصبات ہندوستان بر آورد۔ وخلق خانہ سوختہ سر وپا آتش گرفتہ
خود را در آبہا دلورہا می افگندند، تا ازاں حدود ذی سر خبر بدرگاہ جہاں پناہ رسید۔

بندهٔ خاص آخر بیگ میسرہ ملک نانک باسی ہزار سوار تا در دست نامزد شد، کہ کشش دراز کند، و سہمی بران نشانهٔ لعنت زند، کہ رخنهٔ بزرگ در کار ایشان راه یابد۔ سپاه منصور در راہے کہ از روز بیکاران دراز تر بود، شتابان تر از عمر مشغولان روان شدند۔ و چون اجل بر سر آن کشتنان در رسید، روزے بود کہ ماہے گویم واز جماد الآخر دو ہفتہ بے کم گذشتہ، و در تاریخ سال معلوم شد کہ پائے علی بیگ در سلسلہ افتد و سر و پائے ترتاق نیز ہمانجا گرفتار آید، نظم،

یعنی کہ پنجشنبہ واز آخرین جمادی

دہ روز رفتہ و دو در سال پنج و ہفصد

القصہ بمجرد دیدن گرد لشکر اسلام خاکساران مغل چون ذرات گرد زیر و زبر شدن گرفتند، و با چندان گرانجانی کہ بوده اند، جان شان بپرید و دل سنگین ہم بر جا نماند، کہ لنگ حال ایشان شدے ہنگام فوج پشہ کہ مقابل صرصر شود، ہرچند پائے پیشتر می افگندند، پس تر می افتاد، و منادی اجل آواز شان میداد، کہ لَّن يَنفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِن فَرَرْتُم مِّنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ ۔ چاروناچار چون آتشے در ایشان نمانده بود، یک حملهٔ خام آوردند، و لشکر سکندر ثانی، کہ سدّ آہن توان گفت، از انہا نہ بود کہ خم خورد۔ یاجوج فعلان را پیش انداخت پس مستظہر باہداد، وَأَنزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا ، تیغ آبدار روان شد و رویہائے آتش رنگ بر زمین افتادن گرفت۔ شمشیر زنان اسلام گوئی کہ

برآب رواں گوئے آتشیں می باختند۔ دراں سر اندازی علی بیگ و ترتاق، کہ سران لشکر بودند، چوں دیدند کہ آفتاب شمشیر بر سر آمد، و ایشاں را وقت زوال نزدیک شد، و چہرہا ء ایشاں از تف آں خورشید جہانگیر سیاہ گشت، خود را در سایۂ علم اسلام انداختند، گفتند کہ شعاع تیغ در ما چناں آتش زدہ است، کہ تا بالسایۂ خدا نرسیم، آسودہ نگردیم نظم

کانکس کہ گشتہ تافت از تاب حادثات

آسایش مجوی بجز از سایۂ خدا

اینک ہست نسبت شطرنج

بساط معرکہ از استخوانہا مثل پیل تن نطع شطرنج گشتہ بود۔ و رخ ہر یک از زخم تیغ دو نیم شدہ و از کوب گرز اندامہا خریطۂ شطرنج گشتہ، و کشتگان مانند مہرۂ مضروب چپ و راست فرو غلطیدہ؛ و اسپانے کہ خانہ خانہ می نشستند، بعضے زخم خوردہ افتادہ بودند، و بعضے گرفتار آمدہ۔ و سوارانی کہ بر ساں پیادہ پیش نخزیدند، پیادہ می شدند و پیش می دویدند، و فرزین می گشتند، یعنی سر بر زمین می نہادند، و علی بیگ و ترتاق کہ دو شہ شطرنج بودند، از استخواں کلاں ملک آخر بیگ بر سر ایشاں حسب لفظ درشت افتادہ بود؛ و ہر دو را در معرض مات انداختہ، و می خواست کہ سوئے شاہ رخ پیش راند، تا اگر شہ خواہد نظم

اگر او جاں بہ بخشد و گرنہ
ہر دو را پیل مال فرمائد

نسبت از نرد نگہ کن ایں جا

چوں ہمگی سپاہ کفرہ را، کہ ملعب شیطان بود، بستہ پیش تخت آوردند، آں ہر دو بازندہ کہ دعوائے حریفے می کردند کعبتین دیدہ بر لبساط خدمت غلطانیدند، و برائے بردن جان خویش، جوانمردی شاہ را شفیع آوردند۔ در باب آں ہمہ شرخ سفیدان دو رنگ اشارت چناں رفت، کہ بعضے را مردار کردند، و بعضے را درخانہ بربستند۔ و آں ہر دو مہرۂ مضروب را کہ معلق ماندہ بودند، درخانہ فرود آوردند، گشادشان دادند، تا از ششدرہ مردار شدن خلاص یافتند۔ ناگاہ از گردش کعبتین قلب فلک یکے را ازاں دو بے آنکہ ضربہ بدو رسد، دست روزگار مہرہ برچید، و دوم یکتا ماند۔ نظم

منصوبہ لعب او چناں راست افتاد
کو جان عزیز برد بازی بازی

شرح فتح دگر و قتل تمہائے مغل
و اں متعلق کہ پاک سگ صفت افگندا غل

نسبت این جا زبهار است و خزان

کیفیت فتح دیگر اینست، که چون سپاه غبار انگیز کافر اَبَادَهُمُ اللّٰه، در آخر دنے ماه با دغرور در بروت افگنده سوئے روضهٔ ہندوستان، که فرود ترین ولایات او بهار است، برسان صرصر خزان تبندی آہنگ نمود، و گرد از اقصاء زمین تسند برآورد۔ ساکنان آں جانب مانند برگ در برگ ریز گریختن وریخت ریختن آمدند۔ آں صرصر فتنه چوں قوت آں نداشت، که در خاک کہرام وساماںہ گردے برآرد، جانب بیابانہائے ناگور روئے در صحرا نہاد، و بادیه نشینان آں زمین را رفتن گرفت۔ چوں نتن آں مردار خوران و مردارے که گزیده آں سگان شده بود بسیار شد، و گل خوشبوئے ناگور را، که از چندین سوده حکایت می کند آہنتن گردانید۔ قاصدان با دسیر خبر آں بخیر بمشکوے مشکبوے خسرو مظفر شمشیر رسانیدند۔ بادشاه ابو المظفر، که فوایح اخلاق او نافهٔ آہوست رغم الانف آں گنده دماغان از سفینهٔ معنبر اسلام بر جنود غالیه مصاف فرمان داد۔ که شہبان عنبر غبار را نورد راه برنہجی فرمانید، که ایں آوازه نشر نگردد: نباید که تا بوئے گنده بروت از ہیبت صندلی آوده کند، وسوئے مشک سیدہا ر خراسان فرار نماید۔ ملک طیب شمائل عز الدولة والدین کافور سلطانی، تَعَطَّرَ الْمَجْلِسُ الْاَعْلٰی بِاَخْلَاقِهٖ، که بکار فرمائے حشم

محتشم نامزد گشته بود، شیران آهو سوار را چنان بتعجیل روان کرد، که از مشک شام و کافور صبح فرق نمیکردند، تا بمقصد غزا بطریق پلنگان در پے نخچیر بوئے کناں در رسیدند۔ جائے کہ دریزہ گرد مجاہدان پیرامن آں شب پویان در آمد، بر ہمہ باشمام آں مشکیں شدند۔ شعر

ومسو جمیعا فی قتام مخر
کما جعل ھبت علیہ روائح

نسبت آب بیں رواں چوں آب

برسر آب علی و آہن موجے از جیوش دریا جوش مسلمانان در رسید، و کپک لعین میان تیز آب تیغ افتاد، و دست و پا زدن گرفت۔ نزدیک بود کہ آب شمشیر از سرش بگزرد۔ مومنان رحیم دل ازمیین و لیسار در دویدند، و دست گیرش کردند، تا آں سگ آبی را با بیان دیگر بہ درگاہ دولت مآب اعلیٰ رسانند۔ چوں فوج کپک بتمام، بعضے از قطرات پیکاں بر جائے سرد شدند، بعضے کہ از جوئے زندگانی ہنوز آبے داشتند، باد قہر خدائی بر ایشاں وزید، و ہمہ را مسلسل گردانید۔ لشکر دیگر از آں اقبال مدبر، و مد آبیر تابی بود، کہ تشنہ خون مسلمانان و از خون خویش سیر آمدہ، در عقب می آمد۔ ناگاہ سیلے از خون کفرہ مقتول سوئے ایشاں گزشت۔ وچوں آں سیل ایشاں را آشنا بود ہمہ یکبار

در غور آں فرو رفتند؛ و ہم از خروش آں خوں، کہ بہ بانگ بلند از تیز آب شمشیر سخن می گفت، بہ پے بروں بردن، کہ ایشاں را خونابہ بزرگ بر سر آمد، دراں سیلاب تند ہر چند پاے می افشروند جاے ایستادن نبود۔ درین میان مقدمہ لشکر اسلام، مانند ابر و باراں، بر سر ایشاں در رسید۔ جوششے درآں جیحونیاں افتاد تنہا، ہمہ از باران تیر می گریخت، و دلہا در ناودان پیکان می آویخت ہر طرفے فوجی چنانکہ از دریا موجے،

نظم

درگہ غارہ ہمی رفت فرو پر شر و شور
ہمچو سیلے کہ نگو سار فتد در لر و لو ر

نکتہ کن نسبت اعضاء مردم

خبر بسپر لشکر اسلام رسید کہ لشکر مغل را دو سر بود، کہ در ولایت بادشاہ تاختند یکے اقبال دوم تائی بو۔ اکنوں کہ میمنہ میمون سلطانی بر ایشاں زد، دست و پای گم کردند، و آن ہر دو سر مغل یک سر راہ آب سند گرفتہ میگریزند۔ آنکہ پاے خود فراموش کردہ بودند، دریں حال از سر خود یاد می آرند۔ وقت آنست کہ شمشیر اصحاب یمین سرہاے ایشاں را در دست و پاے اندازد۔ درحال بہ فرمان سر لشکر چیرہ دست قوی بازوان غزا دست در مشت تیغ بردند، و سوے آں بیابان بے پایان رکاب گراں کردہ، دست بدست بہ ایشاں در رسیدند۔ و دراں

کشتہ اہل اجل سر میکشتند و گردن میدرودند - چنانکہ آب تیغ جائے تا گلو می رفت، و جائے تا کمری رسید - و سیل خون تا بہ بینی کذالک، نظم

ز تیغ غازیان شد سیل خون تا بینی کافر
کہ تا مد قطرۂ خونی ز بینی پیلی

نسبت لشکر از قیامت اینجا

چوں لشکر منصور کہ کمر جہاد برائے نصرت دین مالک یوم الدین بستہ بود، در ساعت برہان لینصرن اللہ من ینصرہ معاینہ کرد - و تکبیری از نہاد آن حشر بیشمار بلاعین بر آورد - پنداری قیامتے قایم شدہ بود، و موکلان مالک در رسیدند، و کشتگان سنگ دل کفر را برائے افروختن جحیمے کہ وقودها الناس والحجارہ، گردمی آوردند - دران عرصہ عرصات چوں کافر بیحساب را بدوزخ فرستادند، و یک حشروار دیگر بہ وکیلان عذاب الیم افتاد، تا بسلاسل و اغلال شان مقید کردہ بموقف عرض رسانیدند سر زنجیر شان کرک لعین کہ عفریتے بود از کلاب جہنم از امرار ملعون جیپالی پیوستہ گرفتہ شد، و اقبال را و بار بود، کہ اصحاب شمال گریختند - دیگران ہر کہ بود در چاہ دوزخ افتادند، و یا در رشتہ دوزخیان اسیر گشتند - ملک ملک سیرت لشکر بہشت آیات را سوئے حضرت خلیفۂ خدایگانی اخلد اللہ ملکہ، باز گردانید - و ساعتی

خبرے تازہ بجناب نائب مالک یوم الدین می فرستاد و بہ تشریف جواب
وصلہ خلعت مشرّف می گشت، تا بجناب جنات رفعت رسیدند۔ و حشر آوردہ
را بعرض گاہ لشور رسانید، و پیلان کوہ جنبش بصدائے خویش آیت و اذا الجبال
سیّرت، بر خواندند بیشترے ازان پنبہ پشتان زابر روئے ہوا می پرانیدند ع

کالعہنِ المنفوش زباد محشر

اینک این نسبت عمارتیں

ہیکل پیلاں، کہ عمارتے است محکم بر ستونہائے جنبان، چون از خراب کردن
بنیت آں محرّبان بلاد ماندہ گشت، فرمان بر ایں جملہ اصدار یافت، کہ از آب و
گل باقی ماندگان کلا بہ کنگر حصار کنند۔ در حال بفرمان معمار ملک و دین،

شد از حصار تتاری و چینی آویزاں
چو زنگیان نگون سار از عمارتِ نو

نسبت نگر از کواکب اینجا

و از آمیزش قرونہ سفل در ہر برجے قران زحل و مرّیخ معائنہ شد، و تاثیر آں
قرانِ نحسین ہم بجان آں مریخان سرایت کرد۔ و چوں حمالگی بروج منزل مریخیان
و زحلیات گشت، ہنوز فلک زدہ چند باقی ماندہ۔ ایشاں را بہ تیغہا و چرخ رنگ

گردن زدند، واز آں سرہای منحوس برجے راسراسر تاراس فلک برکشیدند، چنانکہ مریخ حالے کہ آنرا بدید، سر نہاد۔ نظم

یکراس بیش نیست بچندیں بروج چرخ
بیں صد ہزار راس بیک برج بر زمیں

(۶)

چو کردم ذکر فتحے چند راندن بر مُغل خنجر
کنون گویم فتوح ہند، و از گجرات گیرم سر

نگرکن نسبت دریا و باراں

چوں ابرِ شمشیر آبدار خدایگان بحر و بر آلایش خون کفرہ مغل بسیار شد، خواست که آن لوث منزاکم را در دریائے محیط پاک بشوید۔ پس پیش از ایام بنگال، در سالے که ابر آب ریخته بود، ونم دورے بابها یافته، و روز از فر و رعد آوازه بر آورده ہتی حلال جمادی الاولیٰ بجوئے آب رسیده۔ شعر

یعنی چہارشنبه وزاولی جمادے

تاریخ سال شش صد ونہت ونود شدہ

درین تاریخ خجسته عارض والا را فرمان فرمود، که لشکرے چوں ابر و باراں بر سمت معبر گجرات بجز آب کردن بتخانه سومنات نامزد کند۔ والغخان مرحوم را، سقاہ اللّٰه من عین الغفران، بر سر آن سر ابر دہائے فتح و فیروزی، چون ملکے که موکل ابر باشد، نصب گردانید۔ آں ہمه ابرہا بر عزم فتح سوئے دریا رواں گشت، تا چنانکه بنیاد بتخانه در آب رسیده بود، ع

سر بتخانه ہم به آب رسد

اینک این نسبت تشبیہ و عروس

چون جمعیت شاہ خدایگانی دران دیار شہر رسید شمشیر شاہ راستین آن ولایت چون عروس آراستہ را، کہ از جملگی شاہان ماندہ بود، بقوت تمام فتح فرمود۔ و خون ریزیہائے بے اندازہ کرد۔ و دران میزبانی جملگی وحش و طیر دشت را باشربہ دمادم و اغذیہ سراسر صلائے عام ارزانی داشت، نظم،

تا دران شادی کہ ہندو جملہ قربان گشتہ بود

دام و دد خوردند تنبول و حنی البستند دست

نسبت از دائرہ و مرکز بین

پس ازانجا خان اعظم لشکر جانب دریائے محیط کشید، و پیرامن بتخانہ سومنات، کہ مرکز طاعت ہندوانست، دائرہ لشکر را تدویر فرمود۔ و نیزہ خطی را دران مرکز بسرافرازی نصب کرد، کہ از نوک سنانش نزدیک بود کہ جیب فلک پارہ گردد۔ و علم اسلام راست تا نہایت خط استوا ارتفاع داد۔ گرانی لشکر بغایتی بود، کہ خط سوم در کرۂ زمین قوس گشت، و قوسہائے کہ از دو نیمہ دائرہ لشکر میخاست سہمش بے خطا از نقطۂ سویدا ار کفرہ میگذشت، نظم،

وآن نقطہا دو نیمہ ہمی شد ز سہم است ماند دائرہ کہ شود از خط دو نیم

نسبت کعبه و خلیل نگر

پس بتخانه سومنات را سوئے کعبهٔ معظم در سجود آوردند، و چوں خیال بتخانه
سرنگوسار در دریا انداختند، گوئی که آں بتکده اوّل نماز کرد و بعد ازاں غسل
و آں بتانرا، که در نیم راه بیت الخلیل خانه گیر شده بودند، و ره زن گمراهان گشته،
سنّت خلیل شکستن ایشاں درست کردند۔ مگر یک بت بزرگ ترین بتاں بود، با حرام
حضرت خدایگانی فرستادند، تا هنود بت پرست را شکستگی آں الهه عاجز باز نماینده
بوکه باز کردند، گوئی زبان شمشیر شاهی تفسیر ایں آیت واضح میگردانید : که
فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَّهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ
آں چناں دار کفری، که قبله گبران بود، مدینة السلام گشت۔ و بجائے پیشوایان براهمه
پس روان ابراهیم پیشوا گشتند۔ و مومنان سینان صلب هر جا که بت و بتخانه
میدیدند، بصلابت تمام میشکستند، نظم

تکبیر و شهادت از غزا هر سو بود،
بت هم بشکستگی شهادت گو بود،

نسبت مسجد و خطبه نگرید

و داں کفرستان کهن آوازه بانگ نماز چناں بلند برآمد، که در بغداد و مداین بشنیدند

وزمزمهٔ خطبهٔ علائی بسجدی کشید، که غلغل، ع،

درقبهٔ خلیل وچه زمزم افگند

نگه کن نسبت دریا چه دریا

شهر نهرواله، که دران دیار دریائے دیگر است، وشهر کنبایت، که دریا بپاتتن آں سرفرازی می نماید، وشهرهائے دیگر هم از نواحی آں ساحل؛ اگرچه بدبحر بتشدید بدیشاں میرسید، مع هذا موج لشکر اسلام در شستن لوث کفر بدریا د التفات نه نمود، وهم از طوفان خون آن ناپاکان خاک آن زمین راپاک شست۔ اگرچه خون پاک وپاک کننده نباشد، اما چوں آب شمشیر که پاک کننده است، بران غلبه قوی داشت، آن خون نیز حکم پاکی گرفته بود۔ المقصود نه ازان خون بلکه، نظم،

شد از شمشیر اسلام آں زمیں پاک
چنانکه از آفتاب آسماں خاک

واستان فتح رنتنبهور کاندر یک غزا
گشت از ایمان دار کفری دار اسلام در قضا

نسبت آفتاب و سیّارات

چوں چتر آسمان سائے ظل اللہ بر سر کوہ رنتنبھور سایہ کردہ، جہانگیر آفاق آفتاب وار بر سر بد روزان آں دیار از سر گرمی ایستادہ نمود، و روز عمر ایشاں را در حد زوال افگند۔ آں قلعہ شامخ را، کہ زبان کنگرش با زبانان زبان آوری میکرد، در دور دائرۂ لشکر در آورد۔ ہندوان زحلی، کہ نسبت کیوانی دارند، نحس کشی جنگ در ہر دہ برجے آتشے بر افروختند۔ و برج خاکی را آتشیں گردانیدند۔

نسبت نگر از عناصر ایں جا

ہر روز آتش ہی دوزخیاں بر نور مسلمانی حرارت زبان میکرد۔ چوں استعداد اطفاء آن مہیّا نگشتہ بود، مسلمانان پاک عنصر آب خویش نگاہ میداشتند، و بہ کشتن آں نمی پرداختند، ملا خریطہا پر خاک میکردند و پا شیب می بستند۔ دوختن خریطہ برائے خاک بداں۔ ما نست کہ گوئی بادشاہ روئے زمین بجہت گرفتن قلعہ خاک را نیز خلعت میداد۔ تکلیف آدمی را۔ نظم،

از چنیں شاہ ملک باد آباد
تا بود آب و خاک و آتش و باد

نسبت منجنیق بیں اینجا

چوں پاتشیب از بلندی بہ برج مغربی حصار پیوست، و منجنیہائے سلطانی از بیني سارہاکوہ خرطوم بر آوردہ، و ہر گروہہ بر ساں گردکوہے سوئے آں قلعہ ملحد رواں گشت، و دل ہندواں افتادن گرفت۔ شعر

فمن ضربت الضحی حلبا انہ
من الشرق تہفوا الی المغرب

نسبت اختران نگر این جا

نوبسلمانے چند از مغلان بد اختر کہ روئے از آفتاب اسلام تافتہ بودند، و بداں زحلیان پیوستہ، و آن ہمہ مریخیان در برج آتشیں قوس گیر شدہ؛ اگرچہ در سہ برج آتش افروختہ بودند، و مثلثہ ناری دراں سماء ذات البروج ثابت گشتہ؛ اما تیر در یک برج وبال قوس گرفتار آمدہ بود، و سوئے آتش سیر می نمود، و محترق می گشت۔ از ماہ موقر رجب تا شہر معظم ذوالقعدہ لشکر منصور بپائے قلعہ مذکور منزل داشت۔ آتش بلند بر سر برج دود از منظلہ آب چنان ابر بر می آورد۔ و ہر روز نیک اختران اسلام در پایان پاشیب انجمن می شدند، و جنگ سلطانی پیش می بردند؛ و دلاوران بہرام صولت در چناں آتشے، کہ شیر سپہر از آں

رم خورند، سمندر وار در میر فتند، و پایگاں معلق زن بیانگ سنے تیر بر آتش پائے میکوفتند، چنانکہ پرندہ را ازان کرۂ اثیر بر تر یارائے پرواز نبود۔ شاہینیان بحری سپاہ ازان کرۂ آتش کہ تا اثیر دویدہ بود، ع،

گزشتن بران جانب امکاں نہ داشت

نسبت منجنیق اینجا ہم

بازعروسگان عرادہا ر درون حصار باپستانہائے سنگیں، کہ پا بستہ حبالہ ہنود بودہ اند، و در آخر شعبان آشکارا سنگ انداز میکردند، غضبانہاء سلطانی حسبۃً للہ محتسب فساد ایشان شدہ، سنگ سار شان می گرد ع

ناچار سنگسار شود ہر کہ مفسد است

نسبت غلہ و باران بنگر

سنگ مغربیہائے بیرونی، کہ بر ہوا میرفت، چنان برابر میزد کہ برق از عجبت و آنچنان سنگہا رگران بر سر حصاریان مانند ژالہ می بارید۔ و میخوردند و سرد میشدند، آرے علف شان نماندہ بود، سنگ میخوردند۔ کار عشرت درون حصار بجائے کشیدہ بود، کہ یکدانہ برنج بدو حبۂ زر میخریدند و نمی یافتند۔ و از آتش گرسنگی جنۃ القلب ایشان در سینہ سفالین بریان می شد، و میخواستند، ع

کانرا یک شند و زیر وندان گیرند

شعر
تحملت البرایا کل کرب
ولکن لا تطیق خلو بطن

نسبت موسم نوروز نگر

چون آفتاب سپہر منزلت، حمل الی السماء درجات شرفہٗ بجشن نوروزی بہ نشست، و از ریختن سکۂ زر بر روئے زمین برگ ریزی پدید آورد، کہ جہانی از آں برگ ریز گلستان گشت۔ بعد از نوروز آں آفتاب عدل بر آں کوہ بتافتگی تمام بر آمد۔ و روز بروز تیزی و گرمی افزوں تر می کرد۔ تا آنچنان قلعۂ مروح کہ آب از حوضۂ نیلوفری می برد، از بے آبی و بے برگی خارستانے گشت، و جہاں بر روئے از زندان غنچہ تنگ تر شد۔ یک شب ازیں دل تنگی نزدیک بود کہ زہرۂ او بتر قدرا بالائے کوہ آتشی، چوں لالہ کوہے بلند بر افروخت، و نار پستانان گلرخ را، کہ در بالش او نشو و نما یافتہ بودند، در آتش انداخت، چنانکہ فریاد از آتش بر آمد۔ چوں آں ہمہ بہشتی وشانرا بحضور خود در دوزخ فرستاد، با یک دو بے دین دیگر بسر آتشیب آمد، و خواست کہ بنام نیک جان بباد دہد۔ اگرچہ باد سحر می وزید، اما نرگسہائے چشم کمیں کشایان ہنوز بستگی خواب نیافتہ بود۔ چوں رائے آنجا رسید، مطرب بلبل نوا برابر او می آمد گل بانگے زد، برہمہ

کین وران شمشیرہا سونی کشیدہ، چوں نسیم صبح از جائے بجستند، و حملہ آوردند، و سر وگل آگین رائے را، کہ باد سرداشت، بر پرانیدند۔ نظم،

آرے چو کشی درسرے دین باشد
بی دنیاں را سزائے سر ایں باشد

نسبت نگر از ستارہ و ماہ

شبے کہ روزان از برج روشن گشت و ماہ ذوالقعدہ بر سر جوزا رسید، سال ہم از اول ذوالقعدہ درحساب آمد۔ نظم،

یعنی از ذوالقعدہ سیوم واز شنبہ بود روز
ہفصدم سال آمدہ از ہجرت شاہ رسل

نسبت نگر از حصار و مسجد

دریں تاریخ فتح آں چناں حصن حصین بزدن رائے متین مستخلص گشت، و در باب آں دارالکفر خطاب دارالاسلام از آسمان نزول یافت۔ و معمورۂ جائے کہ کفرستان کہن بود، شہر نو اہل ایمان شد۔ لواء والاء خدایگانی، کہ بالاء آں قلعۂ آہنین چوں کلید بر سر قفل بر آمدہ گوئی مفتاحے بود برائے فتح باب ممالک جنوب، کہ اول بتخانہ باہر دیو، کہ باہر دیو بداں استعانت داشت، بشکست؛ و بعد ازاں ابنیہ کفر را

بقوت بازوئے جہاد متخلل گردانید، کہ چندیں بتخانۂ سخت بنیاد، کہ از صدمۂ صور قیامت در لقلقلے بود، بدن نسیم اسلام بر زمین خفت؛ و ہر سنگے کہ گوشہا و قلاع کفرہ از شنیدن کرناے ہندوی صخرۂ صما گشتہ بود، از نداے بانگ نماز گوشہاش باز شد۔ و جائے کہ از حدت بر ہمائے برہمہ گوشہائے ہندواں پارہ می شد، از سماع خطبۂ محمدی صماخ گوش مومناں پر از نوا و سر در گشت۔ امید است کہ بعد ازیں نیز، رباعی،

ہر سو کہ سپاہ پادشاہ خواہد رفت
دانم کہ نہ تیرے بخطا خواہد رفت
ہر جا کہ کند خطبۂ شہ صیتش
آواز گرفتہ بر سما خواہد رفت

کیفیت فتح حصن ماندو

ضبط ہمہ مالوہ بیک دو

نسبت چشم نگہ کن روشن

چوں نیزہ وراں سپاہ منصور میل رمح را از اکحل رایان کحلی کردند؛ و بعضے زمینداران بزرگ کہ بینا تر بودند، از سم پیکاں خارہ شگاف ترکان طریق سخت چشمی و وقاحت در گوشہ نہادند، و دیدہ کناں بدرگاہ اعلیٰ آمدند؛ و از

سودن سیاہی دیدۂ سنگ آستان سلطنت را سرمہ کردند، و استخوان خویش را از سرمہ دان گشتن خاک باز رہانیدند۔ حضرت خدایگانی نیز ہر یک را بعین عاطفت ملحوظ گردانید، و پرتو رحمت پیش از انکہ ایشان چشم میداشتند، بر سر ایشان گسترد، تا در سواد ہند ہیچ گبرے خیرہ چشم نماند۔ از ان روے کہ پا بر بستر زنگیں قصاص چشم برہم نہادند، و یا بر خاک سجدہ گاہ بندگی چشم باز شدند، مگر در حد جنوب رائے مہلک دیو مالوہ و کوکا پردھان، کہ جمعیت او از مردم گزیدہ در خانہ سی چہل ہزار سوار بود و سپاہی خود چندانکہ در قلم نیاید، و غبار انگیزی حشر انبوہ سرمہ غرور در چشم ایشان کشیدہ، و پردۂ اذا جاء القضی عمی البصر پیش بصیرت ایشان فرو ہشتہ، چنانکہ راہ اطاعت گم کردند۔ فوجی از جنود پسندیدہ خاص نامزد گشت، و ناگاہ بران گمراہان بے بینائی زد فتح خود پیش ازان دیدہ بود، و چشم در راہ نہادہ، کہ چشم منصوبہ بران سوئے کے گذر یابد، تا گرد لشکر اسلام بر سر ایشان در رسید، و دیدۂ بینائی ایشان بستہ شد، و زخم تیغ میرفت، کہ سر ایشان باز می شد۔ از بسکہ چشمہا خون کہ در گل فرو می خورد، تا چشم مردم کار کند زمین خلاب شدہ بود، و ہندوان از ان زمین خون خوارہ پائے گیر با چشمہا پر آب در گلہا بسیار فرو رفتہ؛ درین حال کوکا لعین کورا کور در آمد۔ اسپش، کالحمار فی الوحل، پائے در گل بماند، و طرفۃ العینی از زخم بیلکہائے چوں پر مگس زنبور خانہ ہزار چشمہ شد۔ و سوئے چشمہا صدید و غسلین شتافت۔ و در زمان سر بخت بر گزیدہ او بدرگاہ دولت مآب فرستادند، تا در زیر

نعل مراکب داخول خدایگانی بعین علو رسید۔ چوں ولایت مالوه، که ازیں عرصهٔ وسیع هندسان بنیانرا تحدید آں ممکن نگردد، گشاده شد۔ ضبط آں را منصر فی می بایست، کاروان وکار دیده، که هم آں عرصهٔ جدیدرا مضبوط دارد، وهم حصار ماندو را، که علو نظر از دیدن آں فرو ماند، به رائے رشید وجهد شدید فتح کند۔ پس ازانجا که چشم بینشش پادشاهانه نمود، از دولت شناسای ضمائر وسرائر مردم است، بتائق نظر فرمود، که از اعیان ملک کدام بندهٔ پسندیده بدیرتعیّن آں مصلحت لایق باشد۔ چوں ضمیر ملهم برین معنی قرار گرفت، باشارت ابرو حاجب خاص را فرمود تا عین الملک را روشن کند۔ مصراع

که ما در تو بینائی دیده ایم

آنگاه بخطاب عین الملکیت مشرف گردانید، ودر سر صدارت محل عزّت داده۔ اکنوں سواد مالوه را، که از ظلمت کفر بنور اسلام متجلّی گشته است، بر تو مقرر فرمودیم، تا چشم دوربین را دروی بحداقت تمام کار فرمائی، ومردم دیده خود را نگذاری که از شغفهٔ قندز حواشی پلک سر در نقاب خواب کشد۔ وچوں دراں فالک از خار خارشتی خس وزد هنوز خراش وخش کشی باقی است، از چشم زخم خصاں ایمن نگردی، وبجهت فتح قلعهٔ مذکوره در بستن چشمها وکشادن رخنها باشی۔ وچوں بکرم مفتح الابواب استخلاص ممکن گردد، ودروں آں گبرستان قدیم را، که از لوث کفره چوں چشم مفسداں آلوده فساد مانده است، بآب شمشیر پاک بشوئی، ومهلک دیو نامردم را، که در سر قلعه برساں دیده کوراں درون خانه در رفته است، نشسته، آنرا برائے کوری دیده

ہندوان، چنانچہ دست در شود. بیرون آری اگر آں درون خزیدہ در عین آں قلعہ چند گاہے از ناوک کیش مسلمانان بے گزند ماند، ترا از عین عتاب ما تغیر چشم باید داشت، شعر

عتاب لصیب علی الجبال
بصیر میاۃ اعینہا دماء

حالے کہ حاجب خاص بر سر عین الملک آمد، و عین آنچہ اشارت اعلیٰ بود، بر سم حجابت موئے بموئے گرہ در سر ابروزدہ باز کشاد، از بس مہابت موئے براندام عین الملک چوں مژہ پیراسون چشم برخاست؛ در حال پست چشم بر روئے زمین شود، و حکم فرمان را از مردم دیدہ در پذیرفت۔ و با مردم عین خویش بران سو شتافت۔ و چشم زم و تیقظ سپاس کارے، کہ از پیش تخت سلیمانی بداں مامور بود، باز کشاد۔ و آں سواد را از زیانکاراں باقی ماندہ، چون چشم از کثر دمہ، صاف و امنی پدید آورد، کہ تیغ از فعل خویش منکر شد، و در چشم نیام در رفت۔ و رائے سیاہ رو، کہ مانند چاکسوئی تا سودا خود را در پناہ دو سنگے انداختہ بود، و سود خویش دراں سیہ النست؛ و روشن کردہ کہ بسبب عین الملک او را کبے و سجے رسد۔ حالے از راہ خیرہ چشمی قرۃ العین خود را پیش فرستادہ بود، و آں مردم دیدہ پیش دیدہ خویش سپر ساختہ؛ و جمعے انبوہ کہ بسوے حضرت او بودند، چوں موئے زیادت کہ در چشم بر آید، گرد اگرد او نصب کردہ، ناگاہ فوجے از خیل عین الملک برساں صدمہ غبارے کہ بر چشم مردم زندہ، پریشاں شد

و در چشم زونی هرچه مردم خیره بود، میان خون و خاک درغلطید. و آن مقله رای بخواب اجل بسته شد. هنوز رای روشن عین الملکی بدان مقدار التفاتی نمود، و ترصد میکرد، که عین ذات رای را تعمیه دهد، و یکبار از چغوله قرار بیرون آرد. و درین کمین بود، ناگاه دیدبانی از بالای حصار بر نیونی بر رفتن در رسید. و در رایی که دیده بود، چراغ بینش روشن کرده پیشوا شد. و کوکبه عین الملک را شباشب بالا برد، چنانکه تا صولت شهابی بر سر مهلک دیو نرسید، دیوان درونی را روشن نگشت. چون پیکان دیده دوز بقدر قطرات باران در باریدن آمد؛ و لمعهٔ برقهای شمشیر خطف الابصار کردن گرفت؛ و از شهاب تیر آتش در نهاد آن دیوان سایه پرور در افتاد؛ رای مهلک دیو آتش زده حربه شهابی، سر و پا سوخته سوی چشمه سار گریخت. و همانجا کشته شد. بینایان در تاریخ آن سال دیده بودند که مهلک دیو در عین مهلکه افتد، و سر شمشیر هند رسد، و سر هند و بنید از د. شمار ماه و نام روز هم از اول هلال روشن خواهد شد

نظم

یعنی که پنجشنبه و پنج از جماد بیش

تاریخ سال هفصد و پنج آمده پیش

درین تاریخ اعیان دولت سلطانی را چنین فتح بزرگ روی نمود، و دروازه حصار ماندو مانند چشم بخت بر روی مقبلان کشاده گشت، و در تصرف منظران فتح آمد. و جای که گه ان پوشیده نظر با فسون و چشم بندی در معمای کفر

چشم بستہ ماندہ بودند، دیدۂ مومنان زیر ابروئے محراب بر زمین بندگی مراغہ
نیاز آغاز کرد۔ واز نور جماعت و جمعہ خطبہ دیدہ ملائک روشن گشت۔ واز غلغل سبع
مثانی درعین صلوات خمسہ ارکان اربعہ حصار ببانگ صلا فاتحہ خوان شد۔ اَلْحَمْدُ
لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ملک عین الملک عین اینحال از سیاہی دیدہ در قلم آورد، و بدست
حاجب خاص جانب جناب اعلیٰ فرستاد، تا در نظر ہمایوں گذرانیدند۔ پادشاہ دنیا
کہ سیاہی چتر بالعین انسان عین است،
عَیْنُ اللّٰہِ عَلَیْہِ، بدیں بشارت در حضرت خداوند ناقد بصیر سجدۂ شکر بجا آورد،
و عرصۂ آں سواد ہم بر عین الملک مقرر داشت۔ شعر

اَللّٰہُ اَکْمَلُ مُلْکُ سُلْطَانُ الْوَرٰی
وَ لَصُوْنَ مِنْ عَیْنِ الْکَمَالِ کَمَالَہٗ

داستان فتح چتور است ایں
کہ سما نست از بلندی بر زمیں

نسبت ماہ سال بیں اینجا

چوں شمار ماہ جمادی الآخر بر سر حساب آمد، و روز از اوّل بامداد روشن شد، سال خود
ہشت گفتہ اند۔ بیت،

یعنی کہ بدو شنبہ و ہشت از دوم جماد
تاریخ عام ہفصد و دو گشتہ در شمار

دریں تاریخ جہانگیر عہد با ہنگ فتح چتور دامہ بلند آوازہ را زدن و نواختن فرمود۔ واز شہر دہلی ہلال علم را سریع السیر گردانید۔ چتر سیاہ سلطانی را تا آسمان دخانی بر کشیدہ، بداں حدود پیوست۔ واز ندائے طبلے کہ با کاسۂ فلک گوش سیزد، مژدہ دیں سلطانی، ع،

رسانید در گوشہ ہائے سپہر

نسبت دریا و بارانست ایں

پس بارگاہ اعلیٰ را، کہ ابرہائے آسمان استراق تواں گفت، دراں سواد میاں دو آب انصب فرمود۔ واز جوش جیش تا سواحل بحرین زلزلہ درافگند۔ چنانکہ ہر دو رود شر رنب از گرد سپاہ پایاب گشت، و دست راست و دست چپ لشکرا فرمان داد، کہ در ہر پا ز دسوئے قلعہ خیمہا انبوہ تو بر تو برساں ابرہائے متراکم کہ در کوہ پایہ فرود آید فرود آمدند۔ دو ماہ بشکال سیلاب تیغ تا کمر کوہ میرسید، و بالاتر نمی رفت۔ عجب قلعہ، کہ سنگ ژالہ سرکوب آں ممکن نگردد، نظم،

ور سیل فرود دواز اں بالا
بیک روز تمام تا زمین آید

نسبت منجنیق اینجا ہم

آں قلعہ فلک زینت، کہ بہ فرودتی ابر سر فرود می آورد، از سر زنش کروہہ مغربی نزدیک بود کہ در زمین فرو رود۔ اما علے از بیت المعمور شش فیہ تمارت دین محمدی میداد۔ بداں بنیاد باسنگ خویش می بود، و دراز برادر خویش نیاں بشیر بادشاہ برکوہ ختر وری نام، چنانکہ آئین چتر داری است ہر روز آفتاب را چتر سفید بر سر آوردہ، کار جہانگیری میکرد۔ و پہلوانان مشرقی را بہ کشیدن مغربی اشارت می فرمود۔ در پلہ مغربی بوزن سنگ مفردانے مشغول بودند، کہ روز ایشاں چترِ بہ پلہ مغربی وزن نتواں کرد، نظم،

ہر یکے مفرد کہ چوں او سنگ بر دارد بزور
دست را سازد ستون در زیر کوہ بے ستوں

نسبت قصہ سلیماں ہیں

ہمبریں لنق ہر روز سپاہ مامور سلیمانی زرہہائے داؤدی پوشیدہ گرد آں حصار کہ از سبا حکایت میکرد، بر می آمد۔ تا شمار شہر محرم در میانہ ایام رسید، و روز آخر شب روشن شد، سالے در آمد کہ سلیمان بر سر تخت بر باد صبا بر نشستہ بر ہوا میرفت نظم،

یعنی دوشنبه وز محرم یکے و دہ
وز ہجرت رسول شدہ ہفتصد و سہ سال

دریں تاریخ سلیمان عہد بر تخت بادپائے بر نشست، و بر چناں حصارے که پرندہ بالا پریدن آں امکان نداشت، بر رفت. بندہ، که مرغ ایں سلیمان نسبت برابر بود، چنانکه بسیار گفتند: "ہدہدا!" - باز نگشتم - از اندیشہ ایں عتاب، کہ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ و ازیں بیم، کہ جواب غیب در حضرت سلطانی چہ باشد، اگر گویند، لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ،

مرغ ضعیف را کجا حوصلہ طاقت آورد
گر بہ عتاب گویدش شہ لَأُعَذِّبَنَّهُ

ایام بشکال بود، کہ ابر سفید فراز واسے بحر و بر بر سر آں کوہ بلند بر آمد۔ و آں رائے دوزخی برق زدہ خشم خدایگانی سر و پا سوختہ، از دروازہ سنگین چوں آتش از سنگ بیروں جست۔ و خود را در آب زد، و سوئے بارگاہ جہاں پناہ گریخت۔ و از برق شمشیر ایمن گشت۔ ہندواں گویند: ہر جا کہ طاس روئیں باشد، برق افتد۔ روی رائے کہ از ہیبت چوں طاس روئیں زرد گشتہ بخطر

یقین کہ ناکشش بودی ز برق چابک و خنجر
اگر نہ در پئہ بارگاہ شاہ فتادی

نسبت رنگہاء گوناگوں

دراں روز کہ آں رائے زرد روئے از بیم پلارک سبز بہار گاہ لعل فیروزی شعار بناہ جست، شجرہ ملک را کہ در بالش بخت نامدار سپہر اخضر سبز باد، ہنوز صفرائے خشم سبز د، از انجا کہ رائے گیاہ خوار خفرائے ر ا لرزاں و ترساں برساں سبزہ پامال پژمردہ و زیر سراچہ دولت خزیدہ دید، اگرچہ باغی بود نسیم اخلاق بادشاہانہ نگذاشت، کہ باد گرمے براو وزد۔ اما سموم قہر سوئے باغیاں دیگر وزانید، و فرماں داد، کہ ہندوئے سبز ارنگ را ہرجا کہ دریابند، چوں سبزہ و گاہ خشک بدروند۔ دریک روز بقوت فرمان سخت مقدار سی ہزار کندۂ دوزخ ہیر گندنائے دونیم کردند، چنانکہ تمامی سبزہ زار خضر آباد براں گونہ نمود، کہ گوئی مردم گیار ستہ است۔ چوں باد قہر خدایگانی جبلگی مقدمان بیخ فروبردہ آں زمین را بے بدورنگی مستاصل گردانید، و رعایا خوشہ چین را، کہ از ایشاں خار خارے سر برنزند، نہال کرد، اصل و فرع آں روضۂ مینو رنگ بحوالہ دوحۂ بلند مملکت اعظم خضر خان، مصرع، "لا نال غصن شبابہ مخضراً"۔

فرمود، و بخطاب خضر آباد دش نامی گردانید۔ و چتر لعل بہ سر خضر خان والا مانند فلک اطلس بر سر آسمان اخضر برکشید۔ و خلعتے مرصع، کہ چرخے بدو پر انجم دربرش پوشیدہ، و از سر بلندیش دو علم زرد و سیاہ را چناں بالا برد، کہ از علو آں علمہا

خورشید و کیوان را در صفرا و سودا افگند۔ و بدو رباش دو رنگ، کہ زبان ہر یک زبانہ
بود از شمع خورشید، کوکبۂ دولتش را بیاراست۔ پس بر ہیئت لعل و زمرد گلبن
وجودش را سر سبز و سرخ روئے گردانید۔ چوں از تربیت مراتب خضر خانی و پرداخت
مہمات خضر آباد فراغ کلی بحاصل آمد، نظم

عنان دولتش بگرفت فیروزی کہ فرماند
چرائے سبز خنگان رکاب از سبزہ سیری

نسبت عاشورہ بیں خوشتر ز عید

بعد عشر عاشورہ علم خلافت محمدی، مدّ اللہ العلی ظلالہ، باتفاق حسن حملگی، سر آں ہندو
را مقہور کردہ، سوئے مدینۃ الاسلام دہلی عود فرمود۔ و الکوہ احمدؐ نیز اسد اللّٰہ
کہ قتل ہمگی ہند، کہ از اسلام خارج بودہ اند، بر ذو الفقار کافر کیش جہاں فرض گردانید۔ کہ اگر
دریں عہد برائے نام رافض حقے طلب کنند، سنیان پاک را بر روئے ایں خلیفہ بحق
سوگند یاد باید کرد، کہ شعر

لَعَمرُکَ عَاصٍ لَایُدِی فِی زَمَانِنَا
بِسَیفِکَ اَن تُبِیدَ فِی الھِندِ عِصیَانَا

قصۂ فتح دیوگیر دگر پے قید رائے و خلاص یافتن وے

نسبت زینت اسپان نگرید

رائے رام دیو توسنے بود یک بار در کمند قدرت بندگانِ دولت مقید شده، و بہ تازیانۂ ریاضت، که دیو را رام کند، مرتاض گشته چوں شہسوار ملک بہ نوازش تمام در ریاض مراد و دیولاخ قدیمش باز گذاشت، بر سانِ اسپان آسوده لگام اطاعت و قایزه گردن شکن را فراموش کرد، و حرونی و گردن کشی آغاز نہاد۔ شاه فلک پایگاه ملک نائب باربک را، اَحکَمَ اللّٰہُ سَوطَ سَطوَتِہٖ، بگرفتن آں رمیده نامزد فرمود۔ سی ہزار چابک پیچانِ سرتازیانه برائے ارتیاض شموسانِ آں لشکر، برابر او رواں کرد؛ تا سی صد فرسنگ راه خارا و کوه را سہل گرفتند، و بیک لگام ریز بر جمعیت آں افسار گسستگان زدند، در تاریخ ایں سال روشن شده بود که رائے رام دیو در قید دوباره افتد و بر سر ولایت باز آید، ملک سہکش بیشترے روزہائے رمضان در راه تا روز فتح طے کرد، چو به مقصد رسید آں روز بالا ئیں بود نظم

یعنی که شنبه و زمہ روزه نوزده ✤ تا ہفصد و شش آمده سالِ سبک عناں

سواراں را فرمان داد تا عنان عزا بر اکب دادند، و تیزی شمشیر را که خنگ سبق نیت براخوک گردن گبران سیراب خون گردانیدند، چنانکه با چنداں سیلاب تند، گرد از ایشاں برآوردند۔ تفرقه عظیم دراں جمع اشتات راه یافت۔ پسر رائے بکسواره عناں بہزیمت داده، و بیشترے لشکر ہندو، از زخم تیر و نیزه با یکدیگر دوخته، سوئے عرصۂ جحیم گریختند،

ولشکرے کہ باقی ماندہ پیش تیغ غزاۃ دونیمہ شد نیمہ از ایشاں برابر سپر رائے از بس مخافت لگام را سوئے بار دم کردند، وبیرون شدند، وجان گریز پائے خود را، کہ چوں اسپ بدست در بند بیروں شدن بود، ازیں بیروں شد غزاۃ بیروں بردن بعضے در سایۂ زنہار در آمدند، و زنہار از سواری خویش خالی کردند بقود کش اسیر کیا پیر دند چوں فتح تیغ و فیروزی در تصرف شہسواران اسلام آمد، ملک ہمکش فرمان داد، کہ غنائم لشکر ہر چہ بابت سپاہیان بود، بدیشاں باز گذاشتند۔ وآنچہ از درم نمود، کہ جز بدرگاہ اعلیٰ فراخور نبود، از مرکبان پیمانہ سم دشت پیمائے، وپیلان کوہ پیکر خاراسائے، وخزائنہ کہ بادپائے وہم پاپیرامون آن جولان زدن مجال زدن نباشد، بعد از عرض وحساب بہ گماشتگان پائگاہ وپیل خانہ وخزانہ تسلیم کردند" شعر،

تحمل الاثقال کادالارض ان
تحت السرے فی بطن حوت تعرنا

نسبت تیغ نگر بر گوہرہ

چوں فرمان کامگاری بر زبان تیغ بریں جملہ بود، کہ بہ ہنگام قتال بر رائے وخون پیوند او مصرع ، مدنگہ دار دنا بتواند،

حاشیہ نسخہ: میرے خیال میں جملہ بالا اگر یوں پڑھا جائے تو زیادہ مناسب ہوگا: "وجان گریز پائے خود را، کہ چوں اسپ بدست، در بند بیروں شدن بود، ازیں غزا بیروں بردند" مصنف کے معنی بہر حال صاف ہیں کاتب نے کچھ گڑبڑ کی ہے۔

لشکر کش والا کمند اجتهاد را چناں اطناب داد، کہ ہرائے گردن کش را با اغلب گردناں دیگر زندہ بدست آورد۔ چوں سر از ذمہ تافتہ بودند، اول ربقۂ قدرت بادشاہ مالک الرقاب بر رقبۂ واجب القدم الیشاں، نظم،

عرصہ چناں کرد، کہ نزدیک بود
کز تن ہر یک رگ جاں بگسلد

نسبت معجزات عیسٰی بیں

بعد ازاں جا، کہ طریق جاں بخشی عیسٰی آخر الزماں یعنی سلطان مہدی نشان، ہید انسبت ا، دراں مہابت، کہ از خیال شمشیر سیاست دم حیات در وجود الیشاں نامنقطع گشتہ بود، براعتماد نفس آں روح اللہ دم شان داد واز سر زندہ گردانید۔ چوں آں ہمہ طایفہ جانی وکشتنی بدمدمہ آں نفسی جاں یافتند، ہر ہمہ را احیائے معنوی کردہ بیبیت معمور مسیحی رسانید، تا از لقائے حیات بخش خدایگانی روح اعظم را برای العین معاینہ کردند۔ مصرع

وَالرُّوحُ بَشَّرَهُمْ بِعُمْرٍ خَالِدٍ

نسبت آئینہ است ایں بنگر

سکندر ثانی ازاں روئے، کہ در آئینہ ہائے او جز حسن عاطفت صورت نہ بندد، رائے رام دیو را، کہ آثار کید از و معاینہ کردہ بود، در سد عفو وعافیت پناہ داد، وخیال منعکس

کہ از دل آہنین زنگ خوردہ۔ اے موجہ شدہ، بر مثال نمودار آئینہ ناچیز تصور کرد۔ و
چنان مجمل قریش بخشید، کہ رویش بہ نیروے بخت یک دم از آئینہ زانوے جدا نہ گشتے
رائے راجنت در پیشانی بود، کہ تیغ ہندی بادشاہ جوشن عصمت او گشت۔ در شرفنامہ
سکندری نیز این حال روشن باز نمودہ، نظم

کہ ہند درا چو بخت کینہ ور بے کینہ گشت
تیغ اسکندر بہ پیش روئے او آئینہ گشت

نسبت ماہ دآفتاب نگر

قریب شش ماہ کامل رائے روشن بخت در پرتو مہر بادشاہ شمس جبہہ، مانند ہلال
قامت خدمت دو تا میداشت۔ روز بروز درجت و منزلت او بلند تر و افزون تر
میگشت، تا از گروش دور قمر بسال، بدر دائرہ دولت خویش تمام و کمال گرداورد
از اضافت آفتاب مالک چتر سقف رنگ یافت، و با کوکبہ آراستہ سوئے بروج
استقامت خویش سریع السیر گشت، شعر

رعی اللہ سلطاناً یربی عبادہ
کشمس یضی البدر من فیض نورھا

حدیث فتح سوانہ گشت خیر باد ز تیغ شہ کہ ہمیشہ بخیر باقی باد

نسبت وحشیان صحرا بیں

چون شیر دلیر اعلیٰ ہمگی زور آوراں اطراف را بطبانچہ مقدرت خود کرد چنانکہ مقدار پانصد فرسنگ از مرغزار حضرت ہیچ شیرے نماند، کہ ہژبران سپاہ سلطانی را در نخچیر کردن آں پنجہ شوکت رنجہ باید کرد، شہسوار سلاطین شکار را ازدرنگ بسیار ملال افزود، خواست کہ چند روزے رخش آہو تنگ را بہ صحرائے نخچیر مطلق عنان گرداند در سالے کہ سیر تہی شکم روباہ راچناں گرفتہ بود، کہ آہ بیروں میدارد، وچوں روزے درآمد کہ پائے صید گرفتار آید، ورشما آں ماہ آہو بیانہ دام بربستہ شد۔ نظم

یعنی کہ سیزدہ زمحرم چہار شنبہ
سال از عدد بہفتصد وہشت آمدہ زہجرہ

معمائے ست ایں تاریخ وضع خسرو مسکیں
تو از نافہ بروں کش بے خطا ایں مشک بے آہو

درمیان محرم وگرما از دو رایت را بعزیمت درست در اہتزاز آورد۔ شعر

تزلزلت الاعلام زلزلۃً کما
صدرت عظام الوحش فیہ دقیقا

نسبت مرغان پراں آمدہ

چوں رسم پرواز ایں جہانگیر چنانست، کہ در ہیچ جنبش قلعہ ناگرفتہ وقلعہ داری صید ناکردہ باز نگردد، صف لشکر را عزم شکار از حضرت دہلی تا قلعہ سوانہ، کہ صد فرسنگ مسافت باشد، برہ کشید و آں قلعہ را، کہ بیشۂ وحشیان رہزن بود، محصر گردانید۔ حصارے دید بالائے کوہے، کہ عقاب بدہ ستونہ بر عمارت آں بر نتواند رفت۔ سیتل دیونام گبرے بر سر قلعۂ کوہ، مانند سیمرغ در قاف، خزیدہ، و چند ہزار گبر دیگر، چوں کرگسان کوہساری، بر تیغ کوہ بہ کشانیدن خویش حاضر نشستہ بودم، خویش را نگاہ می داشتند، و بہ مثل مرغان سنگخوار، دہانہ باز کردہ راد سنگ میدیدند تا سنگ مغربی از ہر جانبے پراں گشت۔ بعضے چوں گنجشک از کرمہ بر میطپیدند، چنانکہ سنگدانۂ ایشاں ریگ ریگ میشد وبعضے جاں میکندند و دست و پائے میزدند سپاہیان لشکر برائے گرفتن ایشاں کلاہ می انداختند، واں مرغان خانگی از بالا خرہ میکردند مصرع لما لعبت دجاجا بباز

باز نسبت زدوش صحرابیں

جانب مشرق آفتاب آفاق، رفع اللہ بدرجۃ الی اسد السماء، بر تخت شیر پایہ کہ چشم شمشیر آتش از عین الہرہ ساختہ بودند، نشستہ بود۔ و شمشیر زنان میمنہ را سوئے باد وے جنوبی حصار دست کشادہ دادہ، و شیر گیران میسرہ را جانب باد وے شمالی

دور فرموده، ومنجنیقهاے مغربی بعهده ملک کمال الدین گرگ کرده شعر

کہٗ فی قتل اساد کمال

کما الذئب فی قتل النعاج

نسبت دیگر از وحوش ہیں

اگرچہ آں مغربیہا از گرگ خالی نمی بود، اما بہر سنگے فارسے در کوہ می افگند، تا آں روز کہ سرِ پا شیب بر فراز نخچیر گاہ کوہ رسید، وبفرمان شاہ پیل بند پیل نان لشکر پیل پایہ پا شیب بر رفتند، وبیکبار بران بہایم حملہ بردند، ایشان نیز، از انجا کہ در جنگ گرا ئے وگریزے داشتند، بران گونہ پیش آمدند کہ اگرچہ بہرہائے ایشان از زخم شمشیر چون فرق گوزن شاخ شاخ میشد، یوزی نمیکردند۔ وآنکہ در بند یوزی می بود، او را آہو میگرفتند۔ بعضے از زخم پیلک شکاری در خواب خرگوش می شدند، و بعضے زیر سنگ مغربی، کہ زاولہ زدالست، آدمی گشتند۔ مفردان شیر زور، برائے آرد کردن آن سیاہان ماشی، دوگان سنگ نیز روان میداشتند، کہ میان دو سنگ آرد شان می بالیست، تا نان خود راپختہ کنند۔ و بعضے را برائے میہمانی دام و دوہم بدان غلولہ گوفتابہ می کردند۔ وران روز از ہنگام طلوع ذنب السرحان تا غروب غزالہ شعر

قتلت کلاب الکفر فی ظلہٖ کما

سبیل الدماء علا الکریم ا...

نسبتِ مرغ و بازآمده باز

بعضے مرغان ہندے، کہ از چنگ طغرلان لشکر بحیلہ بسیار باز رستہ بودند، تا بو تیمار از دو میسرو، از آشیانۂ کوہ بیرون جستند، و خواستند کہ سوے جالوریان گریزند کہ ناگاہ چرگان وشنگا و سلطان خبر یافتند، و در دم ایشاں در نشستند و بعضے را پر کم میکردند، و بعضے را بسمل تا آں زماں کہ، شعر،

غُرَابُ الدُّجیٰ قَدْ زَاغَ عَنْ رَوْضَةِ الضِّیَا
وَمِنْ بَیْضَتِهِ الْاَذْرَبَاذ بَازٌ تَوَا لَدَا

نسبتِ دام و دَدُ دِگر بارہ

تاریخ عام بہ تگ آہو بالا رفتہ است۔ اما تاریخ شہر این است، کہ چوں عدد ماہ ربیع الاوّل بروزے رسید، کہ بامدادان آہوے بے سر بہوا بر آمد، و روز بر سر جہاں روشن شد، نظم

یعنی کہ از ربیع نخستین سہ روز و بیست
صبح سہ شنبہ از دم گرگ آمدہ بروں

دریں تاریخ شنقل دیو وحشی را کشتہ پیش شیرانِ دہلیز اعلیٰ آوردند۔ بشکوہ گرگی گراز شعر شارِبہٗ شاخ للدی الغابوست، بخشش از زخم تیر انگشتوانہ انگشت در دہان

بمانند۔ چوں مہم آں وحشیان بکفایت پیوست، خسرو آردشیر غلام شہرویہ چاکر، ملک کمال الدین گرگ را، کہ گرگیں ایں عہد است، بہ نخچیر گردن گرازاں آں بیابان نصب فرمود، بداں اعتماد، کہ اگر از کمانِ ابر بجائے قطرۂ باراں پیلک آبدار بارد، او سپر آب نیندازد، کہ گرگ ازیں بارانہا بسیار یاد دارد۔ چوں عدل راعی العباد گرگ را رعایت اغنام آں دیار فرمود، تا آں ہمہ بزان یاکر را از خارخاران ان زمین باز رہاند، بیک گشت شکاری چنیں فتحے نامدار برآوردہ نشانہ شکار را سوئے چوترۂ شیران شرف مراجعت ارزانی داشت، تا ماہ رایت را در برج اسد بمنزلۂ استقامت رسانید۔ شعر،

وَهٰذَا هُوَ ضِرْغَامُ السَّمَاءِ مُبَشِّرًا
بِأَنْوَاعِ فَتْحٍ فِي تِلْكَ وَمَعْبَرًا

(۶)

بران نمط کنم اکنوں بیان فتح تلنگ
کز اتباع قلم پاے وہم گردد لنگ

باز نسبت زانجم و افلاک

چوں رائے خورشید فروغ سلطان مشرق و مغرب را اشعہ،

اضاءت ببضعتہ تقصر اودھا
کمثل الشمس شرقا ثم غربا

بعد ضبط بیشترے عرصۂ جنوب اتفاق آں شد کہ زحل دیاں ارنگل را پے سپر اللہ تعال لشکر گرداند: در شمار ایں سال دیدہ بودند، کہ سر حشم بر سر تلنگ رسد، وارنگل گرفتہ شود، از جمادی الاوّل آخر ماہ ماندہ بود، نظم

یعنی کہ بیست و پنج شد از اولین جماد
تاریخ سال ہفصد و نہ گیر در شمار

کہ برہمنونی اختر سعد، نوشیروان عصر بزرجمہر آفاق را با کوکبۂ سپہر دار وانجمنے ستارہ شمار، بموافقت سایہ بان لعل ظل الٰہی، نامزد فرمود، تا جنیبت اقبال را جانب جنوب عنان داد، و سایہ بان لعل از نظر مہر شمس السلاطین مانند ابرے، کہ از تاب آفتاب

سرخ گردد، بر سمت دریائے متعبر روان گشت۔ ازبس کہ آں مظلۂ سپہر رفعت از باد عظمت می پرید، پنداری سحابے است با قبلۂ سوئے دریاش می برد۔ بمتابعت آں آسمانے بر لیمان بستہ، سعود مساعد لشکر منزل بہ منزل سیری نمودند تا بر سرحد روز اختر فرخندہ ملک ملوک الورائی بطالع سعد در مسعود پور رسید۔ دو راں مقام کہ از پور مسعود پادشاہ نامی گشتہ است، دو روز پائے علم بر سر مسعود پور بود۔ چوں ماہ جمادی الآخر از دو روز بر رفت روزے کہ نسبت بہ ماہ دارد از میانہ صبح روشن شد

یعنی دوشنبہ و نہ جماد دوم شش

ماہ رایت ملکی با جمہور ملوک و سائر انجم سیارہ مسارعت نمود، و ھم اوّل ماہ بود، و ماہ زائد النور، برائے شب روانِ لشکر، ہر شب مشعلہ روشن تر و بلند تر می افروخت و آفتاب کہ قبلۂ ہندو انست، اگر سوئے اسلامیاں تیز میدید، گرد سیاہ خاک در دیدہ می انداخت۔

نظم

آرے آں دیدہ کہ بیند تیز سوئے ایں سپاہ

لایق او سرمۂ نبود مگر خاک سیاہ

نسبت راہ ہائے ناہموار

راہے پیش آمد بغایت ناہموار، و در و رخنہائے بسیار، کہ اگر بادازاں گذشتے چوں آب در چاہ افتادے، و اگر آتش براں جائے ہا دویدے، از مرکز خویش

سوئے خاک نگوں سار درگشتے. ز نیشے در دامنہائے کوہ، از تیزی آب درنہائے بسیارش افتادہ، واز ہر درزے صدہزار جوال دوز خار سر بر زدہ، چنانکہ تیزیان معترض گوش را در بریدن آں خار و خار موئے بر اندام سوزن میشد لشکر فرمان پذیر در چنیں صحرائے صف صف می رفت، وچناں دشت درشت را صراط مستقیم می پندا شت درعرصۂ شش روز، کہ کوچ بود، پنج آب رواں چوں جون وچنبل وکنواری و بناس وبہوجی دریا یاب بگذشتند، و بہ سلطان پور، بعرف ایرج پور، رسیدند۔

نظم

لشکرِ سلطان ایرج بندہ را

چار روزے شد دراں منزل مقام

بازنسبت زانجم وافلاک

چوں ماہ مذکور روزہا را البشار "طے" کرد، وروز آفتاب از مہر آفتاب روشن گشت مصرعہ

یعنی کہ زمہ نوزدہ ویک سنبہ

ملکِ روشن طلعت بر پشت شبدیز طلوع نمودہ، با ثوابت دولت بیارگشت نظم،

شہسوارے زبرو درتہ او رہوائے

ثابتے بود رواں بر زبر سیارے

نسبت نگر از چہارپایاں

از یمن سم بارگیان لشکر فرہنگ بفرسنگ ہر سنگ فری برسری یافت۔ آں ہمہ،

دشت آشنایان بزخم سم کاسهٔ سنگ را می شکستند، که از کاسه چیزے نمی ریخت، واز جنبش
بارکشاں ہم شگافتہ، زہرہ زمین شگافتہ می شد۔ وپیکانِ تیز سیر نیز ہپائے آہنین کوہ
می بریدند؛ وازبسکہ پیادگان خارانوردآں ہمہ سختی وصلابت زمین راپائمال می کردند نظم

ہم درکفِ پائے سنگ شد پوست

ہم از سر سنگ پوست شد باز

نسبت موسم استفتاح است

تابعد سیزدہ روز، درغرّہ ماہ رجب، بمنزل کہاندا رسیدند۔ درچناں بیاباں نے شہر
خدائے باستقبال لشکر اسلام آمد، وصالحات راشاہدہ سم ہا ہمہ جہر بکہر بابرکت بسیار
پیش آورد۔ دراں منزل تامدت چہاردہ روز عرض غزاۃ دین بود، وملائک فاتحہ
میخواندند، چنانکہ گوش رجب باز می شد۔ تاہم دراں خواندن استفتاح نیز در رسید
دلبشارات فتوح مستقبل بدستور حال، فَتَحَ اللّٰهُ عَيْنَ الْعُلَا عَلَيْهِ اَبَدًا،
رسانید۔ دراں موسم خجستہ جملگی ائمہ وملوک ومعارف ومشاہیر لشکر پیش سایہ بان خاص
اجتماع نمودند، وبہ استماع دعائے بادشاہ عیسی دم وقت را زندہ داشتند، وبخواندن
دعائے روزہ ہر یکے زاد آخرت میکردند۔ شک نیست کہ ہمیون آں ظلّ اللہ آسمان سائے
مجتمع بود وبغایت متبرک، چنانکہ اوتاد نیز حاضر بودند، اعتصام بحبل متین نمودہ، کہ کسے
در رشتۂ ایشاں نمی شد۔ وماہ باکرامت رجب دعائے بادشاہ ودعائے استفتاح

را با توقیر تمام مصرع

می شنید و هرچه خوشتر می شنید

نسبت آبها و جو ہا ہیں

چوں روزه داران استفتاح از شربت افطار روزهٔ مریم را آب روئے افطار دادند، بامداداں شب لشکر دریاوش در جنبش آمد و مانند سیلاب تند در ولولہ سیر می نمود، و ہر روز بہ رود دیگر می رسید، و خلق را در ہر زمینے عبرہ بر آب دیگر حاصل می گشت۔ و چہار پایان چوں پنج پایہ در آب می غلطیدند۔ اگرچہ ہمہ آبہا پایہ عبرہ بود، اما نزدہ بداں مانست، کہ گوئی مادہ ایست از طوفان باقی ماندہ۔ از انجاکہ کرامت سلطان صاحب ولایت ہمراه اولیائے دولت بود، ہمہ غرقابہا بمجرد رسیدن غبار کوکبہ لشکر، برخود خشک می گشت، و مسلمانان بسہولت بیگذشتند۔ تا در مدت ہشت روز از گذشت چنداں دجلہ بہ نیل کنتہ رسیدند۔ جائیکہ چنیں آبہا را باندازہ نعال مراکب رابرائے بریدن راہ آب میداد، **نظم**

زیں بس عجب مدار، اگر موج قلب شاہ

از نیل مصر و دجلہ بغداد بگذرد

نسبت قصہ سلیماں ہیں

چوں بہ نیل کنتہ کہ سرحد دیوگیر است، و اقطاع رائے رایان رام دیو رسید، درحال

دستور آصف رائے، بحکم فرمان سلیمانی، آں حدود را از تاراج لشکر چوں مور و ملخ محافظت فرمود، چنانکہ کسے را از در و دیوار آبادانی و خرمن و کشت دہقانی برداشتن امکان نہ بود، نظم

انچہ در خانۂ مورے گنجد
یا بکام ملخے طعمہ شود

نیست از کوہ و دو راہ زمیں

دو روز، برائے تفحص منازل پیش آہنگ، دمامہ کوچ را از آہنگ باز داشتند چوں شمار ماہ رجب نیز در گذشتن کوہ بے پایان بگذشت، مصرعہ
یعنی از ماہ رجب شش و دو بیست

روز ششنبہ، کہ ناف ہفتہ است، ناف زمین از جنبش لشکر در جنبیدن آمد، و زمین چوں شکم نفخنہ زدگان فرو بالا شدن گرفت، ہم خاک را اندام کوفتہ بود، وہم سنگ ہا را آکسرے سخت روئے دادہ لشکر منصور و چناں جہلکہ بصحت و سلامت می گذشت، تا بریں طریق قریب پانزدہ روز بعد راہ تلنگ را بدشواری، کہ کسے را امکان آسانی نہ بود، می نوشتند۔ زمینے پر از سنگلاخہائے درشت، کہ ہندوان را بارہا در گذشتن آں دل افتادہ بود، آنچناں خرسنگہائے گران زیر پائے چہارپایان لشکر اسلام بطریق غبار می گشت، کہ چشم فلک خیرہ ماند، نظم

ہمہ چو حیلۂ رائے رکیک شیب و فراز
کرو مہاش چو حرص بخیل دور و دراز

لَوْ كَانَ يُوْصَفُ غَارُهَا وَجِبَالُهَا
خَرَّتْ سُجُوْدًا فِيْهِ فِكْرَةُ وَاصِفٍ

نسبت پردہائے موسیقی

ہر جانب راہے از ابریشم موسیقی باریک تر، وہر جا عرصۂ از گیسوئے چنگ پیچاں تاریک تر، ہر در از نائے چناں تنگ کہ اگر باد دراو آہنگ کند، خراشیدہ بیروں گذرد؛ وہر روئے چناں ناہموار، کہ رفتن آں بربط ملک بر عنقا دشوار باشد بسیار مرد بستہ زن بدعوئے راہ شناسی چپ وراست سوئے بلندیہا آہنگ می نمود ناگاہ می نعرید و بیجا گہے چنگ می زد، و بناخن گرفت میکرد، گرفتش درست نمی آمد، جائے می افتاد، کہ زخمہائے تو بر تو می رسید، و دست بر دست میزد، مرکبانے کہ بہانگ صہیل بر روئے ہوا پا کوفتندے، از شکوفتگی پائے در دست بدن آمدہ بودند، نظم

اے بسا توسنِ وقاص، کہ رفتے چوں باد
پاش در دامن کوہ آمد و غلطید، و فتاد

نسبت ابر و برق و باران نیز

درین اثنا ابر سیه روئی، در مذلات خلایق، گوهر ناتمام خویش پیدا می کرد. لاجرم با دلفگار سختش میراند، و آبش ریخته می شد. و هر بار که برق متهتک بر لغزش روندگان میخندید، رعد چناں بانگ بر و میزد، که ناپیدا می گشت. ابر گوئی از دریائے کف بادشاه دلے پرداشت، که چوں دراں حضرت تراویدن نمی توانست، تندی خویش بر لشکر فرو میریخت. و برق پنداری آتش زده زبانه شمشیر شاهی بود، که چوں دراں محل یارائے آں نداشت، که از سرگرمی چیزے کند، مصرع

سوزاک خویش هر دم می کرد روشن اینجا

نسبت اینجاست از جهاد و غزا

اگرچه دراں عقبات مجاهده بس بزرگ با مجاهدان لشکر همراه بود، اما چوں در نیت جهاد بنیت صادق لله تعالی اکراه اجتنا و حیت کرده بودند، و نظر بر اجر کار آں، که رجا رقاب بر انداخته، داشته، آں رنج رنجه می نمودند، تا از آنجا که صد نوع عون الٰهی ناصر حال آں گروه مضعف ده بود. هر که از کبار و صغار دراں دره و کوه و خاره و غار و ریگ و دشت گذشت. شعر

کان السلامة وافیت اخو آله   کالمصر واقب رایه کالسلام

بیشترے را زخم ہایک بر ہر اندام سوراخ مارپید اگشته، و جانہائے در ہزیمت آمد؛ و پیراہن حصار از جنبش نہنگان دریا آشام زمین تا پشت ماہی می لرزید و کنارہائے خندق را سوبسو، که سوار در گرفته بود، شعر ۔

تذی الارض تنقش من تعالی
کبطن الصبا او ظهر الافاعی

نسبت آتش لطیف نگر

دراں دم که پیکانہائے تیز شعلۂ آتش را بر سرچوب کرده، به سوختن خانۂ آں دوزخیاں دویدن گرفت، روئے آں خانه سوختگان چوں دیوار آتش رسیده سیہ گشت۔ از غایت نامی جوہر آتش را سر با سپر بر کشیدند، و ہر ہمه خود را با زن و فرزند در آتش انداختند، و به دوزخ می رفتند۔ ذٰلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللهِ النَّارُ۔ چوں بیرون حصار، از سوخته شدن آں گندہائے جہنم، روشن شد، غازیان ہر یک از تنہا سنگین و دلہائے آہنین جمہا قے کشید، و از میاں سنگہائے کوه و آہنہا جوشن، چوں شراره از چقماق، بروں می جستند۔ ناگاه از دمدمہ ہوائے فتح، بادے تند بر آمد، آتش درونیان را بلند تر گردانید، سپاہیان آتش پاره لشکر اسلام ہر ہمه شمشیر بر مثال زبان آتش گرما گرم بر کشیدند، و بر حصار بر رفتند و دران مشتے خس و خاشاک نیم سوخته در افتادند۔ ہر که از جوہر آتش ناسوخته مانده بود، از گوہر ہائے آبدار ک افروخته می شد۔ چوں کار بداں حد رسید، مقدمان

باقی ماندۂ حصار نیز خواستند، کہ بقار خود را فدائے جوہر کنند۔ دریں اثنا نائب عرض ممالک ابقاہ اللہ، کہ سراج دین است چوں ہنگام روشن کردن چراغ فتح دید، اناثیر نام برادر مقدم حصار را، کہ پنبہ شدہ بود، و کشت زارہائے آں زمین خریدہ، بفرمود تا بدست آوردند، و مالش سخت فرمودند۔ و چوں سوختنی بود، بزبان روغنش چرب کردند، و برائے سوختن و گردن زدن نگاہ داشتند و حالے آں چراغ مردہ ہندوان را برائے زندگانی زبان دادند تا چوں صبح فتح و فیروزی و سرخ روئی از آفتاب تیغ جہانگیر آفاق بدمد آن نائرۂ فتنہ را اطفا کنند۔ چوں ازاں قلعہ دود نالہ با آسمان و خانی برآمد، بعضے گریختگان ازاں آتش انگیزی با دیدۂ پر آب پیش رائے شتافتند و بسان ہیزم تر گریاں و نالان سوز درون بیرون دادند۔ آتش در رائے گرفت و خواست کہ سوئے دریا گریزد۔ اما چوں رائے بزرگ بود، صاحب پیل و حشم مصلحت ندید کہ بداں حیدیہ شعلۂ خویش روشن کند۔ ناچار برسوختگی حال خود قدرے گریہ کرد، و حرقت درونہ را تسکین داد۔ نظم

لیک آتش غم چو سر بر دارد

روغن بود آب دیدہ در وے

نیست زدرخت شاخ در شاخ

روز شنبہ دہم شعبان، شاخ بدشعبۂ فسق الفسقہ۔ ازانجا کوچ کردند۔

وخواستند که شجرهٔ طیب را در خاک تلنگ انشعابے پدید آید، وشجرۂ خبیثه را که در وے بیخ فرو برده است، بقوت تمام برکنند. چوں شعبان سیب سر وپا از سر رفعت به نمود، مصرع

یعنی از ماه بینی چهار ده روز

درود گویان در مزارع کوتربل رسیدند هنگام نصب علم طوبے شکوه، ملک نائب باربک طوبی، که کارفرمائے بهشتیان است، هزار سوار پرنده را، که زاغ فتح جز بر شاخ کمان ایشاں آشیاں نسازد، پرواز فرمود تا بے وسینے چندرا، اگرچه خنجر خون برگ بید بدست گرفته باشد، زبان گیر گیرند، واخبار آں زمین پرسند. چوں افواج مذکور در مرغزارهائے ارنگل در رسیدند، ونعل مرکب از مالش سبزه زارهائے آں سواد سبزآهن گشت، دو سرو آزاده نامی یا چهل سوار خدنگ انداز باد پایان سوسن کش را پیشتر راندند، و برکوه انمکنده، که از انجا تمامی عمرانات وباغستان ارنگل نموده می شد، برآمدند. نظم

که بینند از انجا وجائے روند
که مردم چو مردم گیا بدروند

باز نسبت زسازهائے مصاف

از تیغ کوه نظر تیزی کردند. چهار تیزی سوار هندو در نظر آمد، سواران لشکر کمان کشیده،

در پے ایشان درنشستند، یکے را به تیر چهار پری سپری کردند، و کاچکش بخدمت سرلشکر فرستاد. او خود قالے دید درین پوست باز کرده، و گفت، نظم

که به شمشیر چنین باز کنیم
از سر هندو سبے فرمان پوست

نسبتِ آفتاب و ابر نگر

چون لشکر انجا رسید، و سایه بآن لعل سر چتر آبر سود، چنانکه ابر را از و سرخ روئی هر چه تمامتر بحاصل آمد، ملک شعشعه هنگام ظهیر بمظاهرت هم پشتی چند، روئے به تماشائے حصار آورده، گرد بر گرد حصار در عین آفتاب می گشت چنے دید که مثل آن مصراع

در گردش آفتاب نتوان دیدن

نسبت قلعه و حصار نگر

دیوارے از گل خام، اما چنان سنگین که خشت پولاد بروئے نخلد، و اگر گروهه مغربی بروئے زند چون فندق طفلان بازپس جهد، بر جهاے خاکیش از ثور ثابت تر، و برج جوزاش تا کمر علم کفره بر سر هر کنگره از بیم نگونساری درلرزه، و عرادهائے هنود از ترس شکستن درناله، راوتان خنگی، با همه سنگ گران، خود را در فلاخن بلا نهاده بودند، بعضے بجهت منجلیق سنگ گرد میکردند، و بعضے که بے سنگ بودند خشت و زوبین

می انداختند۔ آں روز ملک غازی چند جاہائے قلب راشکوہ مرہ کرد، و بازگشت۔ نظم

تا بامداد پیش بر دکار د بار جنگ
مژدہ بکاسۂ سر ہند و دمد ز سنگ

بازنسبت زنجوم و افلاک

روز دیگر کہ فلک کبود پوش فاتحہ صبح بر علم آفتاب دمید، رایت آسمان سائے ملک الشرق بعزیمت کوچ ارتفاع یافت، و درمنزل انکندہ نزول کرد۔ کرت دیگر ملک فی الا گرد بر گرد بروج حصار دور فرمود، وجائے استقامت لشکر در نظر آورد۔ نظم

تا رشتہ بر شتہ خیمہا را
ہمسایہ کند چو دلو با حوت

ہست ایں نسبت شعبان برات

روز اول برات بود، و میانۂ شعبان، کہ سایہ بان لعل را درمیان شہر رسول بلندی نصب کردند، کہ ہلال رمضان ازاں فرود تر می نمود۔ و دراں شب خواجہ نصیر الملک سراج الدولہ، اعضاء اللہ برات عمرہ، بذات خویش چراغ بر کردہ، لشکر را قسمت میکرد۔ و ہر قسمے بجائے مبفر ستادہ تا حصار را در شورۂ لشکر در آرند، و نقطۂ و آتش در دنی را از سلاح باغذاں بیرونی باز دارند۔ نظم

واں گہ ز پئے سوختن آن در روئیں
آرند بہم مادۂ ناری وہوائی

نسبت زخشم شمار ایں را

چوں سایہ بان ہمایوں مقابل دروازہ ارنگل ہیل واری نصب گشت، وخیمہائے پیرامون حصار چناں دامن بہ دامن دوختند، کہ سر سوزنے درمیان نہ گنجد، حصار راکہ ہندوان در روئے برساں گوپائے در دامن استراحت دراز کردہ بودند وخفتہ، بیداران لشکر منصوربہ گز بیداری می پیمودند۔ وپاس آن محل بہ اہل تیقظ حوالہ می کرد، چنانکہ ہر تنے را ہزار و دویست گز زمین قسمت رسید۔ وتمامی دور حصار دوازدہ ہزار و پانصد وچہل وشش گز بود، کہ در دور خیام در آمد۔ چناں دار کفر براع ساختند از خیمہا بازار کرپاسی تمام۔

اینک ایں نسبت درودگری

لشکر منصور برساں دندانہائے ارہ صف کشید، ودل ہندوان دونیم گشت۔ فرمان دادند کہ ہر کسے در عقب خیمہ خویش کشتہ گر یعنی حصار چوبیں کشند۔ در زمان تیر ہائے بوسلی برائے نصر اسلام تیار شد، ولشکریاں ہر یکے آنحق کندہ شگن گشت درختانے، کہ سنگ بیہودہ خواران نخوردہ بودند، تیر ہائے آہنیں می خوردند۔

فریاد می کردند، و می افتادند۔ و ہندوان درخت پرست معبودان خویش را نمی توانستند که دران واقعہ فریاد رسند۔ تا ہر شجرہ ملعونہ، کہ دراں دار کفر بود، ہمہ را از بیخ برافکندند درودگران سبک دست آہن آب دادہ را، ہرکندہا تیز کردند و درحق چوب خستہ و شکستہ پیش نہادے می نہادند۔ و تیش نہانی می زدند، و بہ زخم زبان تیشہ، تراش خویش پیدا می آوردند۔ تا حصارے چوبین پیرامون لشکر درکشیدند، باستحکامے، کہ اگر از آسمان آتش بارد، شعر

هو المأمون من حرق دواما

کما من غرق صار فلك نوح

نسبت جنگ وساز رزم این

چوں شام ہند وچہرہ بر آفتاب شبخون آورد، و خواب شب روبر دروازہاے چشم تاختن برد، و حصار دیدہ دربند آں شد، سپر برپشت بستہ و تیغ برآوردہ صف در وبیہ کشیدہ بہ پاسبانی لشکر، خواب را بزوبین مژہ از چشم بیروں راندند۔ چوں نیم دیگ دل شب شد، و شہاب سوئے دیوان ظلمت تیر انداز گشت، و ماہ کال سپیہ کوکب بسر آوردی، بمقدار ہزار ہندوئے، تیزی سوار، ہندی گذار، از جیل بانگ دیوانہ مقدم آں دیار، بانگ دیو برآوردہ، بر لشکر اسلام شبخون آوردند۔ مصرعہ

لاحول کہ این سپاہ از ایشاں تر شد

نسبت جانوران آبی

نهنگان محیط لشکر خود در کمین آن ماهیان درع پوش بودند حالے که دریا فتند، بزخم پیلک آبدار هریک را دم ماهی ساختند - برگستونیان با خم واراز زخم گرز و عمود سر در سینه بیدنز دیدند - و سرهائے راوتان چون بیضهٔ نهنگ برزمین ماهی پشت می غلطید - در یک دم آن همه مردم آبی میان سیل خون غرق گشته بودند، و مانند ماهیان لسمل کرده خود اُفتاده - و نیم کشتگان نیزه و تیر چون غوک مارگزیده فریادی کردند - و گریختگان زخم بر پشت خورده، بشکل معلولان سرطانی، دیچپائے در آمد مرگ پیش خویش باز کشاده - شعر

ظَمْآنَ نَزْعٍ فَالُوا بِاَعْقُبِ الوَغیٰ
بَلَّوا بِمَاءِ صَوَارِمٍ حُلقُومَنَا

نسبت آئینهائے آهن بیں

چون بضرب و طعن شمشیر و سنان اغلب هندو مقتول و مغلوب و منهزم گشت بعضے گریختگان که تیزی عزم بر گستوانها بریده بودند و دربند بریدن راه شده پولادزوران غزا از حلقهٔ آهنین لشکر سنگ جا و محکم بر کشیده دیکانهائے پلارک بر دلهائے سنگین کفره تیز کرده بدنبالهٔ ایشان در نشستند - و سر هندوئے را که دل

حدود درمی یافتند، بصرامت تیغ ہندی وتتارچہ ترکیش سقط می کردند۔ وبعضے رامغلوں

ومامور بلشکر می فرستادند۔ دریں میان تنی چند از حلقۂ اسیران چناں سلسلہ جنبانیدند،

کہ قصبہ البیت دہہ دوم نام شش فرسنگی تلنگ۔ سہ زنجیر فیل، کہ بدندان فولاد پشت

کوہ را رخنہ کنند، آنجا نہفتہ داشتہ اند۔ درحال بفرمان کارفرمائے جنود شاہی، از

فولاد دندان لشکر، سہ ہزار سوار جرارہ بداں طرف برابر رکاب قرابیگ میسرہ

مطلق عنان گشتند۔ چوں در کوہ مذکورہ رسیدند، پیلان را خود از ان حد بیشتر بردہ

بودند۔ ناچار بتعاقب آں قطعہ زمین دیگر قطع کردند۔ از اقبال نامحدود خدایگانی سلسلہ

قید آں ہر سہ فیل بدست بندگان دولت آمد، پیلان خود بجہت شتافتن بدر سرائے

شاہی زنجیر می گسستند۔ چوں بلشکرگاہ رسیدند، ملک تیغ زن یافتن آں ہر سہ

کوہ آہن غنیمتی گراں تصور کرد، ونگاہ داشت، کہ باپیلان دیگر، سوئے زنجیر

داخول سلطانی فرستد۔ نظم

یقین در آئینہ تیغ دیدہ بود آں حال

معائنہ شدہ بے گفت کاہن درمال

نسبت میر حاجب و چوگان

چوں کار فرمائے لشکر نائب امیر حاجب حال بود، وبچوگانش نسبتی

تمام، ہر روز دیوانہ سواران لشکر را درپے مقدمان لدر دیو تاختن فرمودہ بود۔

و به چوگان ابرو اشارت رانده، که هر کجا راوتی سرباز پیش آید، سرش گوی
سازند و مجال گاه عرض رسانند سواران بازنده میدان رخصت فراخ یافته،
گوی سر از تنهای انبوه جدا کردن، بازی میدان استند. هنرنمایانه بالای هر مرد که
در لشکر بود، بچابکی بر اسپ می پیچید، و بازی بازی ازان سربازان گوی
می برد. و آن همه سرهای خون آلود چون گوی رنگین، خدمت جنگ چوگانی نیک
پیش آورد. ملک نیز گویهای سنگین مغربی را، گرد برگرد حصار، گردکردن می
فرمود، نظم

تا زنجم گوی سنگین آنچنان میدان کند
قلعه را کانجا بیازی گوی نتوان یافتن

بازنسبت زمنجنیق نگر

چون منجنیق بیرونی استعداد از شجرهٔ طیبه تنها دست داشت، ناچار خرابی در بنیاد
کفر می افگند. ازانجا که عرادهای درونی را برآمد از شجرهٔ ملعونه پیدا بود، بالضرورت
از سنگ حمل بیت اسلام انکسارے می پذیرفت. و سنگ مسلمانان همه بقوت جبل
متین بلند می پرید، لاجرم صواب همراه او بود. و گروه هندوان از رشتهٔ زنار
تقویت داشت. مصرع

لابد همه بر خطا همی رفت

نسبت سازہائے قلعہ کشائے

چوں سا باطہا دگرگیها مرتب گشت، و بلندی آن بجائے کشید، که حصاریان یکبارگی فرو ماندند، خندق حصار که پیش لشکر اسلام بکاوکاو درونی عمق خویش عرض میکرد، هرچند ورد ژرف می دیدند، و تعمق می نمودند، هجوم چندان سپاه را سوئے خویش راه نمی داد، و دو لب جهان در جهان باز کشاده، از حفظ حصار سخن می گفت۔ عاقبت خاک در دهانش کردند، و لبالب برجنبش انباشتند که هر دو لبش یکے شد، و دران هیچ جائے سخن نماند۔ و یک جانب دربازوئے حصار، که صد دست پنهان داشت، بزخم سنگهائے بزرگ چناں خورد گردانید، که از معانقه هنوز زیر بغلے برداشت۔ جانب دیگر نیز بآسیب گروهه مغربی، دیوار دروازه را از رخنهائے بسیار، دروازهائے دیگر پیدا آمد۔ آں همه دروازه فتح بود، که فتح آب آسمانی بر بندگان دولت خدایگانی کشاده گشت۔ اے نظم

هر رخنه، که درخانه دشمن افتد

باشد زبراے دوست دروازه فتح

نسبت از جنگ حصار است ایں جا

چوں از میان خندق تا کمر حصار، از ریختن خاک، خاک ریزے بلند برآمد،

و دیوار ہائے حصار گلین نیز از زخم سنگ خاک زیر شدہ می خواستند
کہ پاشیبے چناں کشادہ بہ بیند، کہ صد مرد پرہ بستہ وکشادہ بالا رود. جائے لبستن
پاشیب را چند روزے می بایست، و فتح برائے دویدن از پس شتاب بر تیغ
پائے می کوفت۔ وزیر صائب تدبیر ملوک رائے زن را ہر برائے زدن رائے، حاضر
گردانید، و حسن اتفاق را بر آن قرار داد، کہ پیش از ترتیب پاشیب،

ہنر را دست آزمائے بجائے
چوں فتح بسوئے ماست، باشد بود

اینک این نسبت ماہ رمضان

چوں شب سہ شنبہ در آمد، و شمار رمضان بجائے رسید، کہ اول صیام رفتہ
بود و آخر در نیامد، مصرع

یعنی از ماہ روزہ یازدہ روز

شبے روئے نمود در غایت روشنائی مہتابش سواد لیلۃ القدر را بیاض
کردہ ادعیہ تراویح امداد آسمانی را بہ بانگ بلند خواندہ، و مہر روزہ نقد ثواب
برائے مژدہ غازیاں مہیا داشتہ، فیروزی سپہر بجہۃ نزول از زلف شب
کمند ساختہ، نظم،

پروین دو کف از بہر دعا باز کشادہ کاید بد و دستش ہمہ پیغ فتح کلید

نسبت نردبان شهر این جا

درین شب آبنوسی، وزیر عالی درجه فرمان داد، که شباشب در هر خیلی نردبانهای بلند، با سانخگیهائے دیگر، ساخته کنند- و هر گاه دهل جنگ آواز دهد، هر کس از النگ خویش روان شود، نردبانها را سوئے دیوار حصار برند، مصرع

تا کار فتح پایه بپایه شود بلند

نسبت تشریف و خلعت بنگرید

چوں به برکت روزه بجهت سر لشکر اسلام تشریف فتح مهیا گشته و کلاه ماه بسر رسید، بامدادان، که آفتاب جوزا کمر قبائے چرخ را طراز نور ببست کمر بند آں غزا، بر عزم پوشیدن قبائے سلاح، مصرع

بسوئے آب دویدند، موزه را بکشید

نسبت زعبادت ستاین جا

پس آب وضو را، که هر قطرهٔ ازان تیغے ست آبدار برائے جان شیطان، که الوضوءُ سِلاحُ المُؤمِن، باستعمال رسانیدند، و مستعد جهاد اکبر روئے به محراب آورد و بیکش مجاهد نیز قامت تعبد را باقامت فرض خدائے راکع و ساجد

گردانید، و دست نیاز بطلب سرسبزی و فیروزی سوئے آسمان برداشت، و نیت خیر پادشاه خیر را در حضرت ملک خیبر که خیر از وے یابی است، برائے قلع آن خیبر شفیع برد۔ در حال از دروازهٔ غیب کلید فتحش در رسید، ولیکن وقت را می بایست مصرع

كَذَالِكَ الْأَمْرُ مَرْهُوْنٌ بِوَقْتِهٖ

نسبت جنگ و حصار است این جا

تا سپر زرین آفتاب یک نیزه بالا بر آمد، در زمان ملک مجاہد، نُوْرُ الصَّدُوْرِ جُنَّةٌ مِّنَ النَّارِ سپر عصمت نفس ساخته، و الف و نون وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِيْنَ، را تیر و کمان غزا پرداخته، و کمند حَبْلُ اللّٰهِ را بر دوش توکل حمائل انداخته، آهنگ حصار کرد

نظم

که تا بجهد سفالین زکبر ریزد خون
چنانکه محتسب از خم شراب گلناری

نسبت جنگ و حصار است این هم

خروش طبل حربی، به تسبیح يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ، غلغل در گنبد فیروزه افگند. دل غازیان هر طرفے آواز میدارد، و نسخ لبیک گویان میدوید۔ دلاوران سرکش بند، چوں شیران نیستانی، بر دیوار حصار جستن گرفتند. تیر چون باران نیسانی می بارید، و

صدفهائے سینۂ ہندوان می شگافت، وگوہرہائے پیکان دروے می نہاد ـ
کاوندگان سخت بازو، بکاوکاو تمام، در قلع حصار درنشستہ بودند، و حصار گلین
نیمے بہ پردۂ غبار سوئے آسمان میگریخت، و نیمے بلباس خاک خود را در حمایت زمین
می انداخت، بکمان ترکان، اگرچہ خنک پے بود، از بلندی با آسمان پہلو میزد، کہ کمان
رستم، و تیر قادر شستان، با آنکہ یک انداز بود، ہوا را پوشیدہ می رفت، کہ ابر بہمن
بعضے متین را در لقب حصار بکار داشتہ گوئی زبان آورے بجاث رابحثے بر بنا
فرمودہ اند۔ و بعضے تیغ را در گل معول ساختہ، پنداری حرفے لطیف بزخم زبان در
طینتے منجمد در می انشانند۔ نردبان چوبیں ہر فروترے را از سوئے اسلام، برائے
درجہ جہاد پایہ ہرچہ بالاتر میداد۔ و حصار گلین ہر بالاترے را از خاکساران ہنود،
بجہت مذلت کفر، در خاک تیرہ ہرچہ فروتر می انداخت منجنیقہائے بیرونی، کہ منجنیقہا
درونی کردہ دار شدہ بودند، پنداری جوانان نوخاستہ با عروسگان روئے پوشیدہ
برسم معاشقہ، سنگ بازی میکردند۔ و ہر دو جانب کشش بغایتے بودہ، کہ بہ مژگان
رشتہ لبستہ، ہزار حیلہ شان نگاہ می داشتند۔ اگر یک کرو سنہ بیرونی سوئے درون پرتاب
می شد، ہمہ را از درون دو کروھی می افتاد۔ اما از منجنیقہائے درونی، اگرچہ دوگان
کروہہ می آمد، کروہہا یگانہ گویان را ہیچ آسیبے نمی رسید۔ الحمد اللہ علے دین
محمدؐ۔ شک نیست کہ سنگ معبود گبران است چون از ہیچ کارے نمی آمد آن بہ جنبہ باطل معبودان
نابکار خود را۔ بر آسمان ہی بردند، و بر زمین می زدند مصرع جائے آن بود کہ بر خاک تنند ایشان را

باز نسبت بحصار است این جا

باز عامهٔ پیادگان لشکر اسلام، بعضے بناخن بر برج گلین بر می رفتند؛ وچوں ماه در برج خاکی ره یافته بودند، خریداری ضیاع وعقار آن دیار براوج سکّهٔ هلالی در برج ثابت می نمودند. اگرچه آن حصار را چناں لطیف بر آورده بودند، که هیچ جائے گرفت بود، ومحل انگشت نهادن نه؛ هم عاقبت اصحاب مواخذه گرفت بسزا ختے گرفت میکردند وانگشت نهادنی را جایگاه می جستند، وبرشکل زیرکان که بند فره را در یابند گستاخ وار بر سرش بر می رفتند، تا خدائے شان دست داد، که یک بازوے حصار را بقبضهٔ قدرت وپنجهٔ قوّت، وَاِذَا بَطَشْتُم جَبَّارِیْن، بگرفتند بیت

شب ها آنجا رسید دستی خوش بستند

زیردست آمده را پاے شدن بشکستند

چوں شمارهٔ ماه بمیانه روزه رسید مصرع

یعنی از ماه روزه سیزده روزه

باز نسبت دگر از جنگ حصار

یک شنبه که روز آفتاب است، از سر آفتاب سر برکرد وآفتاب برائے بزرگی روز خویش شب را نیز روشن گردانیده بود، ودر ذیل روز پیوند کرده تا عرصهٔ وقت

جهاد بر مجاہدان فراخ شود، و بموافقت غزاۃ لشکر از طرف مشرق تیغ بر آورده، و ماه از سوئے مغرب سپر در سر کشیده نو تیبیان دہل جنگی را چنان در خروش آوردند، که صور تہائے دہل نیز دران مہابت از خواب جستن گرفت۔ و از غریبش طبل جبلی، چهار کرہ عنصر نزدیک شد که لولہ ربط بگسلند۔ و بانگ تکبیر غازیان نیز "الله اکبر" در ملکوت افگنده، و نعرہ حیدری مبارزان خزا خز در ناسوت آورد۔ مددے که از سپهر و خالی نامزد جیش ایمانی شده بود، میان کرہ اثیر فرود آمد، و از انجا آتشے با خود ہمراه کرده رسید و در پناه جاہائے گبران آتش پرست زد، و آن ہمه خسان ممسک را در بذل جان کثیر الرماد گردانید۔ چون علمہائے آتش، که نمودے از زبانه میزد، فرود خفته به برجہائے اسلام بر حصار شهر،

الحمد لله الذی اعلی علی
فلک العلی علم الهدی سلطانه

باز نسبت زساز رزم نگر

چون ایام آن در رسید، که بعض درمیان رمضان اصفا یابد، روز چهار شنبه، که روز نیز ست، چشم سهناک سلطانی بفیروزی دہر دری درون حصار گلین، چون سهم دلاوران که در طینت غزان بخزالی نبیت در آید، در آمد، آن خیبر درونی را، که درست نقش خیبر داشت، گرد کرد ند ہیچ ہندوے از رسن غازیان، چون سگ

از خیبر با بیرون نه جهد ؛ و اگر بیرون جهد، بزخم چو بہ تیرے، کہ از ہفت تا بہ آہن بگذرد، مسلم راست چون خیبر بر جاش غربلیش کند

بازین نسبت حصار این جا

چون صفِ سکندری پیرامون حصارِ درونی سدِ آہن کشید، حصارے در نظر آمد. از سنگ خارا سر بر آسمان افراشته ؛ آسمان شیشه خود را از سنگ کنگرش حیله دور داشته. درز نارش بہ پیوستگی باہم دوخته، که سر سوزنے در وے نخزد ؛ درودیوارش بہ شیرینی لیسیده، کہ اگر مگسے بر و نشیند، بلغزد. از بس لطافت کہ در آب و گلش سرشته اند، متین دازیان کار نکند، کہ در حق او نیش آرد. و از غایت متانت کہ در سنگ و سکونش نهاده، مغربی را دل نشود کہ در باب او زخم زند. کوہے روئین در پشت، کہ مورچه از بر رفتن آنچنان فرو ماند، کہ در طشت روئین ؛ یا قلعه نا لیست، کہ باد در ان آنچنان گم شود، کہ در خانہ چوبین. کنگرش در ہوا ایستاده تا ماه دویده ؛ بنیادش از آب گذشته و بماہی رسیده. نظم

پاسبان بر سر او، غرق بشوید از ابر
نقب زن در تہ او، پاک بشوید از آب

شعر

شَرَفٌ تَنَالُ الغَمَامَ حُدُودُهَا
فَلَمَّا وَمَا بَيْنَ الغَمَامِ بِرَاقِ

نسبت حصار و خندق استاین

چون حشر لشکر بر لب خندق رسید، اگرچه خندق آب دهانے داشت هیچ هذا هر که سخن عبره میکرد، میخواست که او را فرو برد، شمشیر زنان لشکر از انها هیچ سپر بر آب نینداختند، و هر همه یکبار دل بر شنا نهادند، و هر هنرے که در مساحت داشتند، بر روئے آب آوردند۔ طرفة العینی بر آب چنان لنگر کرده بگذشتند، که کشتی بران آب نیارد گذشت. خواستند که دران تنگنائے آهنگے آرند، و بر طریق نائے رخنها در شکمش پیدا کنند، و آن سے ستون را فرها د وار العشق تمام بر نمطے بکنند، که بهزار ستون نه ایستد، و برج او را چنان بخارش خراش سخت بخارند، که سر زیر و پا زبر شود۔ الغرض قصد کردند، که بگرفتن آن قلعهٔ زمین را از دست هندوان بر پنجه بیرون برند، که خاک هم در مشت ایشان نماند، مصرع

آرے آرے خاک هم از کافران باشد دریغ

بین نسبت گنج و معدن اینجا

بسبب سلطے الله دیو، که چون مار بر گنج نشسته بود، و مردم خویش را گرد خود حلقه کرده، و پیلان بقوت زنجیل بالا همه از زر سلسلهٔ می جنبانیدند۔ از بسکه خیال مار که مار گزیده در چشم فکرتش در آورده بود، و از تصور جواهر بسیار، آب مروارید درون دیده باطنش فرود آمد چندانکه میخواست پیش بینی کند، نظر البصیرتش یاری نمی نمود۔ از انجا که در حصار داری

ودلاوری سنگے داشت ہر بار کہ سکۂ کار خود رابر دل سنگین عیار میکرد، قلب بشتافت
واگر بجہت دادن زر بران می شد، کہ سنگ از سینہ دور کند، دل با او بر سینہ میزد
کہ بمقدار رنگ زر کہ بر سنگ سیاہ محک ماند، از دل جدا نتواند کرد بران نہادہ بود
کہ خرسنگے پیش غلطاند، مگر آیندگان راپائے در سنگ آید، وقدم باز کشد۔ اما با ہیبت
خدایگانی پنہان برو زد، کہ دلش با چندان گرانی بر پرید، و او را بے سنگ گردانید،
تا از غایت بے سنگی زرہائے، کہ زیر سنگ گران نہادہ بود، کہ ہم سنگ آن از کوہ بر نتوان کشید،
نخست کوہ کوہ از سنگ گران برکشید، و نعل بہا رعین عبودیت مہیا کرد۔ وبعد ازان صورتے
زرین نمود از تن گلین خویش بساخت، و بقبول ذمہ سلسلہ زر در گردنش افگند، و بدست
لبیتہائے کامل درایت، کہ سخن الشان از زر کامل عیار بے تغییر تر بود، بخدمت کاروان
لشکر فرستاد۔ و عرضہ داشت کرد، کہ پیش آہنین تنان اسلام ہندوئے برنجین را
خلاف روئین تنی بدان ماند، کہ شاید سیمین تن با پور زال زر دعوئے پولادوندی کند
چون چنین است بندہ لدّر دیو ناچار روئین تنی خویش را در گوشہ نہاد، و از ان روئے
مہابت پلارک سبز شاہی زر در ویم گردانیدہ است، و بلکہ تن سنگینم از شعاع آفتاب
شمشیر زرین گشتہ، عین عرض خود را ساختہ، جہت اطاعت ومال گذاری در عرضگاہ
بندگی فرستادم امید از فرستادگان بادشاہ جہان بخش، آنکہ دران حضرت والا شفیع
حال من زرد روئے باشد، و باز نمایند کہ کالبد شکستہ بندہ، اگر عقب درگاہ
بے جان تر از ین پیکر زرین است۔ واثر زندگی در خویش روزے احساس کند،

که بادِ مرحمتے از انحضرت برین قالبِ بے جان وزد۔ باقی اگر سررشتهٔ رضا بندگان درگاہ گیتی پناہ بربسته کلید خزاین و نفائس بود، از جنس زر آں مقدار موجود ہست، که از اب آں جملگی کوہ ہائے ہندرا مطلّا تواں کرد۔ آں ہمه ذخیرهٔ خزانهٔ موفوره شاہنشاہی است؛ بعد ازیں روے سوے آں نکنم۔ واگر رائے عالم آرائے بادشاہ از راہ شکسته نوازی، دستی چند ازاں زر سرخ بدیں ہندوئے زردروے بازگذارد بندہ را ہمیان جمہور رایان سرخ روئی بوجہے داده باشد۔ کدام مرد است که او را روئے در زر نیست۔ آں چناں آئینهٔ سکندر ثانی ست، که پشت سوے زر تواند کرد، بداں اعتماد، که بروے تیغ ہمگی زرہاے عالم جذب کرده است۔ و ایں مثل در حق آں شمشیر درست آمد، که سنگ مقناطیس آہن کشت و آہن مقناطیس زر۔ واگر به حقیقت آہن بادشاہ را به زر چون من خسے میل افتد، گہر بار را کدام دولت ازان بالاتر که گوہر شاہی سوے خودش کشد۔ بہره واری ازاں برائے خویش نگاه ندارم که چوں طینت بنده از کوب مہابت شمشیر شاه کافر شکن بشکسته است۔ نظم

داند ہمه کس که چوں سفالے بشکست
از تیرهٔ زر درست نتوان کردن

نسبت ایں جا نگر ز گوہر و در

" و اگر سخن در سنگ پارہ و جواہر رود، چنداں خال زادهٔ نیسان، و ہم شمشیر باران،

و یتیم صدف، و جگر گوشه کان گرد آورده ام، که نه چشمهائے کوه دیده است، و نه بگوشهائے ماہی رسیده - آن ہمه نثار راه فرستادگان درگاه است،

در سے که آمد سپاه شاه بر خار او خاک
لعل و یاقوت از نہیبم، در زمان خونم بریز

نسبت است چون طویلهٔ دربین

"اسپان نیز مقدار بیست ہزار بحری و کوہی آنچنان ہست، که بحرے مانند باد بر روئے دریا بدود، که پایش آلوده نگردد؛ و کوہے اگر بر کوه گام زند، تیغ کوه چون شمشیر ہندی بلرزد - افسار ان ہمه ہم با طویله غلامان خاص مربوط خواہد گشت - با این ہمه، از غایت تجلت، عنان تمالک از دستم بیرون می برد، و بران می شوم، که ازین حیا دو اسپه گنم و دیگر نہیم زیرا که،

در سلک نژادگان ادب نیست، که من
خس مہره و کر با و پیاده کشم

نسبت پیل بیں لقدر گراں

"پیلان نیز صدگانه ہستند، که پیش در سرائے اعلیٰ ہزارگانه شادی می ارزند - ہر ہمه پیلان مست شتری، نه پیلان سہری خوار نہنگ پیشترے جوان و نواز، که درین

وقت دو دندان می شوند، نه از آنہا کہ از کبرش دندان بلند شدہ باشد، یا از غایت پیری بے دندان گشتہ۔ این ہمہ پیلان آوازہ پیل افگنان لشکر خدایگانی شنیدہ اند وگوشہائے ایشان باز شدہ۔ بہ بینی خط بر زمین میکشند، کہ بعد ازین روئے سوئے کعبہ اسلام جز بہ تعبد نیارند۔ اینک پائے عمدہ کار بندگی ساختہ، و فرق راستہ باب طاعت پرداختہ، می آیند تا اگر از بندگان درگاہ عتابے رسد، بدامان گوش برگیرند، واگر در سیاست معاندان فرمان نفاذ یابد، ازین دندان در پیچیند خدائے شان پیشانی دادہ است، کہ خاص خدمت درگاہ سلطنت را شایدیست

ہم از شگرف دولت، سرخ رو گردنا پیش شہ

کہ بر سر خاک میریزند در پیش در ہندو

نسبت موزون وترازو نگر

القصہ بندہ لڈر دیو جملگی مال و پیل واسپے، کہ دارد، در ترازوئے عرض بیک کفہ بر میکشید، وجان خود را در کفہ دیگر، ہر کدام کہ در نظر بندگان شاہ پیل بند، قَیَّدَ اللّٰهُ اَفْیَالَ الصَّیَاتِ مَعَ اَفْیَالِہٖ فِیْ سَلَاسِلِ اِقْبَالِہٖ، محل قبول یابد، خاص فرمایند یقین است کہ مال وجان در موازنہ عزت ہم ترازو اند کہ اگر مال انشانند وجان در پلہ خام تن بگدازند، وذات وجود را از گرانباری اندوہ عمود معیشت بشکنند واگر پلہ تن را از جان سنگین خالی کنند، نیز پلہ مال برزمین ماند۔ بہر دو جہت موازنہ این

کار موزونی ندارد- چون چنین است، بندهٔ شاهین تصرف خود را دوال بریده می باید، که میزان کار بادشاه عدل سنج راست ایستد- اگر خرمنے جان دارم، هنگام طلب آں برکشیدهٔ یزدان به کاه برگے برسنجم، وهمه را از سنگ گراں دل برکشم، وبه کار سنجان حضرت سپارم- واگر خدایگان عفو سنج، ثَقُلَتْ مَوَازِيْنُ اَعْمَالِه، در مقابلهٔ مال، جان بے وزن من بگذارد، آخر بنده سنگ رایان دارد، نه ترازوے بقالان خشت آهنین دلاوری، که سنجیدهٔ دست بنده است، برکشم، واز رایان خام الوستین ترازو کنم، ومالهائے گراں لبتانم، وبداں موازنه، که در ذمّهٔ بنده بار کنند، بر گردن گرفته، در بندگی بادشاه مالک رقاب رسانم

نظم

اگر پا سنگ داری زاں شود کم
بپا سنگش فرستم جان خود هم

بیان نسبت جوهر و معادن

شرائط ملک نا چون لبیتهائے رائے پیش سایه بان لعل، که دیبا چه سرخ روئی فتح وفیروزی، در رسیدند، وروئے زرد را بر خاک مساس کردند، چنانکه سفال زمین رنگ روئے گرفت، وزبانے هندوئے فصیح بران تراز تیغ هندی، برون کشیدند، وپیغام رائے بگزارد رسانیده، ملک بت شکن بتویه هندوان هیچ التفات، به گفتار لمع الشان التفات نکرد، وبداں صورت زرد توجه

نه نمود. خواست که آن را چون سیم قلب بر روی ایشان باز زنند، اما در وهم
سکندر ثانی، که از سدّ هفت جوش و بلک از صنع شدّاد محکم تر است، به قهرمانان لشکر داد
و به سر خضر خان، که زمرد خاتم مملکت است، یمین عرض کردند که بندگان درگاه
زر بستانند، و رخنهٔ قلعه گیری مسدود گردانند، و در محاربه را مسمار کنند. چون سپاه
کوه شگاف را از سدّ در وهم و حد سوگند گذشتن یارا نه بود، و کرات سکهٔ عفو نیز از سماع
فراخ خدایگانی فرو خوانده بودند، لابد رای بران آسود که رنجی بر نفس رای نهند
و بصدقهٔ سر پادشاه جان بخش جان او را بدان صورت زر بخشند، تا رای در آن
صورت جان یابد. اما بشرطی که آن صورت جاندار گردد، و هرچه از جنس نباتی
و کانی و حیوانی، در ملک رای است، بستانند، و بدرگاه اعلی رسانند، که اگر
ازین مال قراری قراضهٔ نقصان پذیرد، رای را چون صورت زر بی جان گردانند
و حصار را، بر سان کورهٔ زرگر، خاکستر کنند. همبرین قرار ملک قلعه گیر دست راست
در میان آورد، و تیغ جهاد در نیام کرد، و پنجهٔ ایادی بر پشت بت پرستان چنان
محکم زد که سکهٔ پشت ایشان تا نقرهٔ قفا، چون تختهٔ از زیر، چم خورد. اگرچه آن
ضرب قراری بود نه قلعی مع هذا آن مسکینان زیبق وار بر خود می لرزیدند. تا هم
بدان گونه لرزان و بیقرار در عین تافته شتافتند. پرتو ایشان بر رای زد. رای
نیز چون برگ زر لرزان گشت. هرچند روی سخن را طلی میکردند، استوارش نمی آمد،
میخواست که سیماب شود، و بگریزد. بحیلهٔ آن سیماب لرزان را در قالب تسکین ریختند.

واز سخن نرم موم برد ہانش نہادند، آنگاہ قرار گرفت **نظم**

به کیمیا ئے گشتند بعد ازاں مشغول

که چوں دہند زرے راکه کرده اند قبول

باز نسبت نظاره کن زانجم

چوں ہندواں شب خزاین گوہر شب چراغ بیرون ریخت، انجمن رائے ہمه شب ترتیب جواہر ونفایس می کردند تا به ہنگام صبح، **مصرع**

در سلک قبول شده درآرند

بامداداں، که گنج آفتاب از قلعه مینائی روئے نمود، لبیتہان شب وام نفسہائے خود را چوں صبح صادق راست کردند، و پاپیل وخزاین واسپ پیش سائبان لعل، که سقفی ست از آفتاب مشرق، در رسانیدند۔ ملک بر جبین طلعت جملگی روشنان مواکب لشکر را طلب فرمود، و به منزلتے، که از پیش سریر اعلیٰ یافته بود، بنشست، و ہر یک مرتبه داران دیگر را نیز بقدر درجه او محل اجلاس ارزانی داشت۔ وعوام وخواص برسان انجم اجماع نمودند۔ بعد ازاں لبیتہان رائے راپیش طلب کرد، تا سوئے سائبان سایه خدائے سایه کردار روئے برخاک نہادند، وپیلان را پیش آں انجمن بر سبیل عرض می گذرانیدند۔

پیلان روانه وملکان نشسته گوئی سیاره ثابت است ہمه بر جہار واں

وصف پیل

هست این وصف پیل و نسبت پیل
وصف و نسبت چو پیل هر دو جمیل

پیلانے از اژدہا کہ نہ قلم نقاش سر موئے مثل آں صورت نقش بندی تواند کرد، ونہ کلک وصاف سر انگشتے گرد آں اوصاف داند گشت۔ ہر یکے تختے سزائے شاہ۔ و عاج کارش اندرون و بیرون۔ بے ستونے روان، و ایستادنش بر چہار ستون، زیب مسند و نقش از عماری زرنگار، گاہ عماری کش، وگاہ مسند و قوائے علم پیشش بر اوج ہواستان افراز، کف پایش بر روئے زمین سپر سازندہ، اطلس راپس پشت افگندہ، صرصر حملۂ درخت را از بیخ برکندہ دندانش با پنیاں صحکمی بہ زر بستہ، گوہرہائے دندانش از ہر سوئے بیروں جستہ۔ برنج خاری برنج بر بند آتش ماندہ، حوض اشامی چشمہا از بینی بیروں راندہ، خرطومش کمند افگن و چشمہا بکیں زدہ ہنگام بر نشست پیلبان، زانوئے ادب بر زمین زدہ۔ گوش را بہ اتالی چشم باز گذاشتہ۔ چراغ را بہ پیش بادبیزن روشن داشتہ، لحمہائی استخوان در و بر پیچیدہ، شکم دندانے دہانش بہ زیبائی فراہم ستونہائے عاج پیراہۂ منظر بلندش بر چہار پیل پایہ، سرش بر ہوا، نیش بر زمین، ہلال بر جبہہ و ذنب بر سرین۔ کوہی با بینی سارہ و دراز، ایالی سنگ کشتی، پیل در دنبال، و پیش

نهنگ مست - و سر گران اما نه از بادهٔ شرابش در سر و عرق از بناگوش گشاده بے ہیچ غمی بر سر خاک فشاں ، بے ہیچ ناتوانی اندامش گران - گبدش بی کلبتین و ذکرش بے انشین - لعاب پیشانیش از شنگرف ترلالہ پوش - ابرے از سواحل دریا بر آمدہ ، بر گہائے نیلوفرش در بناگوش - ہر یکے بدیں وصف مشتہر ، اما یکے از یکے بہتر ، ہر یکے ہم کوہ و ہم باد ، و ہم نرم رَو و ہم سخت ایستاده ، ہم ہندو کش و ہم کافر مال ، ہم حمول و ہم قتال ، ہم بار بر پشت و ہم روئے بر بار ، ہم گردن کش و ہم فرمان بردار ، ہم سازش عاج و رنگش آبنوس ، ہم سر بزرگ و ہم زمین بوس ، بابت بر نشست شاہ ، ہم خدمت درگاہ ہم گران سنگ ہم سبک پائے ہم صف شکن و ہم صف آرائے

نظم

صف بصف آں دم کہ خراماں شوند
زلزلة الفیل قد و الصف و صف

وصف جوہر

نسبت جوہر و وصف آں ہم
ہر دو دریاست بہ معنی کان ہم

بعد گذشتن پیلِ خزاین پیل بالا در عرض آمد جواہرے کہ از بس لطافت صوع

بینندہ را بلا در دیوانگی دہد

صندوقہائے پر از نفائس۔ ہر زبرجدی در روئے بروشنائی روئے از آفتاب یافتہ، بلکہ آفتاب از وے روئے تافتہ۔ و یاقوت شمہا زانہا، کہ آفتاب را از تیز دیدنش غطشہ آید شعر

تَوَلَّدَ مِنْ مَعَادِنِ عَیْنِ نُوْرٍ
وَدَبَّاہُ الذُّکَاءُ بِنُوْرِ عَیْنٍ

و رمانے ازاں جنس، کہ نظم

گر پرتو او بدانہ نار افتد
زاں دانہ نار بر زند شعلہ نار

و عین الہرہ ازاں نوع، کہ اسد از دیدن آں چشمہ خورشید را در چشم نیارد، و عین الدیک چناں روشن، کہ عین الہرہ ازاں چشم زند۔ و لعل آتشین ازاں بابت کہ از تاب او آتش در گوہر شب چراغ نظم

چناں کان گوہر رخشندہ از وے
بسوزد چوں چراغے از چراغے

زمرد ریحانی ازاں گونہ کہ آب سبزہ بہشت ببرد۔ الماس چنانکہ از بس لطافت چوں گوہر پولاد در دل آہنیں جاکند، و بسبب مزاج نازک از ار زیر شکنند نگینہائے دیگر ازاں دست، کہ خاتم پیروزہ سپہر از دیدن آں انگشت در دہان بماند شعر

وَلَو لُو مِثلهُ فِی العِجدِ لن تَجِدا
اِن کانَ تبکی الحیاءِ فقدہ ابدا

وزرے چوں حلقهٔ ہلال دوازده ماہی **نظم**

کافتاب کیمیاگر از برائے بخشش
کرد آتش ساہا صبح صادق دم دمید

وصف اسپ

صف این وصف اسپ نسبت نیز
چوں دو سلک گہر لطیف عزیز

چوں کار عرض بطویلهٔ اسپان رسید، ہرچه رسولان پیش ازاں بادبندی کردہ بودند، بهنگام رسیدن ایں بادپایان گراں رکابان لشکر در صف نبودند، دی گشتند ہر مرکبے که در طویلهٔ وقصر رائے بود، از بیم تطویل خصومت بے تقصیر پیشکش کرد، تا بحدے که رائے را بادے ہم در دست نماند۔ از بس که سرعت ایں توسنان در درونهٔ ہمگنان راه یافت، **بیت**

مومنان را درونه شد برباد
ہندوان راز سینه جاں بپرید

هر یکے ازانہا کہ در نظر نمی آمد، مگر شعر

سوقاً قد یجول علی شعیر
دکاکیر بلا جوی دوراً علی جر

بیان نسبت حکمت کہ شود حیران عقل

چوں ہر چہ رائے را از آبا و امہات، کہ مو الید باز گزارند، بر رسم ارشاد رسیدہ بود، بدست رسولان خوب منطق، چندانکہ مقدار آن در ذہن عقل صورت نہ بندد ارسال کرد؛ و عارض ممالک بر سر آن جوہر قیام نمود، و جنس و نوع آن را فصل فصل در رسم کتابت آورد، و ہر جوہرے بہ محل خویش وضع کرد، و بہ نوع مردم در آمد و مقوم خنبش شد چوں ملک کامل عقل را مبرہن گشت، کہ در مال و منال رائے سلب کلی و جزوی بمحاصل آمدہ است، و ہیچ جوہرے از محلے کہ موضوع بود نامحمول نماندہ، بجہت تمہید مقدمات ملکی با رسولان دانا شکلہائے انگیخت، کہ در نہایت حال نتیجۂ صغرے و کبرے ظاہر گردد۔ و آں چناں بود، کہ نطقے بقوت تمام کہ انواع معانی در وے مرتسم بود، بمواجہہ ایشاں بیرون داد، کہ از ہر ماہیتے کہ شما باخبرید، چوں پرسیدہ شود، اگر یک قضیہ ازاں کاذب افتد، جوہر جان شمارا، کہ غیر منتج نیست، در حیز ہلاک اندازم۔ و ہر جزوے، از اجزائے ہر یک، بضرب تیغ جزو لا تیجزے سازم۔ زنہار! کہ بمقدمہ صادق پیش آیید،

وبازنمائید، که چوں رائے ایں ہمہ جوہر جنسی ست، بالاتر جملگی اجناس ایں جانب فرستاد، چہ حدّ ناطق وصاہل فصل کرد، ودراں محل نگاہ میداشت"۔ رسولان منطق سوگند یاد کردند؛ بخدائے، کہ انسان را مقوم جوہر گردانید، کہ میان ایں اجناس ہر جوہرے از انہاست، کہ ہیچ انسانے بہ تقویم آں نہ رسد۔ میان ایں جواہر جوہرے باشد، کہ در ہمہ عالم فرد تواں گفت نزدیک فیلسوفان کامل ایں چنیں جوہر خود وجود ندارد۔ ہر چند پیش ازیں بارائے میگفتند، تا قطعے وکسرے درین جواہر نہ رسیدہ است، قسمے ازیں سوئے تاج دار عہد باید فرستاد۔ جواب میگفت، کہ ایں چنیں جوہر، کہ باتفاق ہمہ فرد است، ہر کسرے وقطعے کہ باید، گوییائے امکان ندارد، کہ آں جوہر قسمت پذیرد۔ وہر متکلمے کہ در قسمت آں سخن گوید خطائے بزرگ بر زبان او رفتہ باشد۔ مثل ایں کلام چنداں نمیکرد، کہ زبان شمشیر بندگان دولت در تکلیم آمد۔ ودانست کہ از ضرب ایں شمشیر، آں ہمہ جواہر فرد بالقطع قسمت خواہد پذیرفت ہمچناں بے قسمت کُلّاً وجملةً بمقام عرض فرستاد۔ بدروہمہ تاج دار بلند جوہر، کہ در خزانۂ رائے ہیچ جنسے ماندہ است، کہ نام جوہر بروے اطلاق تواں کرد ونہ در آخر ہیچ صہالے کہ داغ فرسیت براں وجود او تواں نہاد، ہیل خود جسمے است نامی وحیوانے گرامی، اگرچہ انسان بہ مرتبہ بالائے اوست، اما از روئے صورت نوع انسان در وجود او سیمارند، کہ اگر ازیں جنس فروئے دیگر بودے، رائے باکمال تمیز ہمہ کہ دراوست، دراں حال، کہ کل اجناس را فصل مفصل عرض میکرد،

امکان ندارد، کہ آں جنس را تقسیم نہاوردے. حال اینست کہ محل استماع یافت
باقی رائے عالی برتر، بلکہ معقول انگیز، در شکل گفتار ایشان دید، کہ منطق ایشان از
اختلاطات خالی ست، موضوعات، کہ در قدیم الایام بر ایشان محمول نہ بود، احداث
کرد، بر نہجے کہ ہیچ وقت تغیر نہ پذیرد۔ نظم

وگر گرفت یکے زیں مقدمات تغیر
زبان تیغ بہ شرح آورد نتیجہ آں

نگہ کن نسبت علم ریاضی

چوں سہکش یگانہ بر سر ہندوخراجے بیروں از حساب وضع می کرد، ہندوی
برہندسہ خطے براستی نبوشت، ووہ خزانۂ صفر را درتہ آں ثبت کرد، کہ از زر مالا مال
گرداند، وبہ محصل آں بادشاہ، اَبقَاہُ اللّٰہُ اِلیٰ یَومِ الحِسَابِ، رساند. چوں حساب
جزیہ باتمام پیوست، عارض حیب سوئے امر محسوب وکیتہ محاسب اشارت
راند، کہ حاضر وغائب لشکر را در شمار آورند پس چوں تاریخ ماہ شوال از شمار
"ذہی" معلوم گشت، مصرع

یعنی ششش وہ زماہِ مذکور

سہکش زمانہ توسن ریاضت یافتہ را بہ سمت ریاض حضرت لطریقے در علم ریاض
آورد، کہ بر تختۂ خاک از عین نعال نصف صفر می نگاشت، کہ دراں رقم ثنائے

داشت، یعنی در مقابلۂ غنایے، کہ او می جست، آں ہمہ حاصل ہشیار نصف صفر بیش نہ بود، نظم

چوں نقش صفر، کہ یعنی نہایت عدم است
نگر کہ تا ز عدم نصف صفر چند کم است

بیں نسبت کعبۂ معظم

چوں ماہ ذی الحجہ، کہ رقم حج در وے نبشتہ اند، لشکر منصور را در گذشتن بیابانہائے دراز بگذشت، و در محرم کہ در شمار ماہ "حج" وادی شد، و تاریخ سال جائے رسید، کہ خواجہ سر در کعبہ کردو حج سر کم دریافت: مصرع

یعنی ز ماہ یازدہ و سال ہفصد و دہ

محرمان بندگی در نائب بیت العتیق، یعنی حضرت دہلی، بحرم مَنْ دَخَلَهٗ كَانَ اٰمِنًا پیوستند چوں حساب ماہ مذکور بر وز رسید کہ بے سہ دروں ۔ بیروں روشن شد روز ہم آخر حج بود، و ناف ہفتہ، مصرع

یعنی شنبہ و ز محرم چہار و بیست

کہ کوشکلک سیاہ را در چوترۂ ناصری، چوں کعبہ بہ ناف زمین، نصب کردند۔ و اتابعہ و اکاسرۂ عرب و عجم پیرامون آں حلقہ لبستند و طوایف ملوک نامزد، کہ بہ مدینۃ الاسلام پیوستہ بودند، مکنہم اللہ، دراحرام بندگی در آمدند، و خاک را از عرق پیشانی تر دینۃ دادہ

و عرض غنایم آغاز کردند. پیلانے، که هریک بشکوه با مروه و صفا و طور و بوقبیس برابری کنند، و مرکبانے، که چون باد قبله گرد از خزاین دریا بر آرند، و خزاینے، که هزار شتر در زیر آن قربان شود، پیش گذرانیدند. آن روز گوئی خلق را عید ثانی بود، که مسافرانِ حجاج بعد قطع وادیهاے بسیار، به بیت الاحترام خدایگانی رسیده بودند، و حاجات ایشان، که مشاهدهٔ یوسفی خلیفه حجاج غلام بود، رواشده. و عامّهٔ خلایق دران حریم حضرت گرد بر گرد ارکان دولت طواف میکردند، و هرکه هست، بے منع و زجرے، آن لقاے فرخ میدید. و ثواب حجیش بحاصل می آید. اما ثوابے که بعمرها حصول نه پذیرد، آن بود، که ناگاه نظر فرخندهٔ شاهنشاهی سوئے کسی به رحمت میل می نمود. نظم،

تا که بود است، که آن نور کرم بر وے تافت
عَادَ مِنْ ذَالِکَ سَعِیدُ اعَرَفَ مَنْ عَرَفَه

(۷)

کیفیت فتح معبر ست این
یک دریا پر زگوهر است این

نسبت فتح وظفر بین این جا

چوں زبانِ شمشیر خلیفۂ زماں، کہ زبانۂ شمع اسلام است
جملگی ظلمت ہندوستان را بانوار ہدایت روشن گردانید، و یک جانب پیش کفرہ
یاجوج فعل تتار از پولارک شاہی سد آہن بست، چنانکہ آں مخاذیل ہمہ در کوہہائے
غزنی پائے در دامن کشیدند، و پیش تیر ایشاں راآں قوت نبود کہ از عرصۂ سند گذارا
شوند، و جانب دیگر گرد از بت خانۂ سومنات بر منہج برآورد، کہ ازاں غبار درونۂ
دریا خشک گشت، چنانکہ آب در وے نماند۔ و بدست چپ و دست راست لشکر
از دریا تا دریا گرفت، بلکہ ہنگام کشاد و دست، فرزدۂ فتح بحرین از زمین دیبارش
درآمد۔ و شمت سہام ممالکش بجدے کشید کہ عرصۂ کیتش نیز نزدیک شد، کہ بر بستہ
دوال کمر بندگان دولتش گردد۔ و چندیں دار الملک دیوان ہنود را، کہ شیاطنت درانہا
از عہد جان بن جان زندہ ماندہ بود، و از طویل مدت کفر ابلیس آنجا دور از بیضۂ
اسلام بچہ کردہ، و طاعت نوافل خود بر عبدۂ اصنام فرض گردانیدہ۔ آں ہمہ

نشانہائے کفر، بصدق عزیمت، اوّل از خاک دیوگیر، وبعد آں از ہمگی دیو خانہائے
کفار بر داشت، تا لمسات نور شرع باطراف واکناف آں برسید؛ وبشعشعہ ایں آفتاب
جملگی خاکہائے بحر آں دیار از لوث باطل پاک شد، ومقام ارتفاع قامت موذن،
ومحل اقامت عمدہ صلوٰۃ گشت۔ اَلحَمدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰلِکَ۔ مگر دریا سعبرکہ بعد
مسافتش بحدیست، کہ از شہر دہلی سال تمام بسرعت سیر "دوازدہ شہر درمیان باید کرد"
تا بداں جا رسیدن ممکن گردد۔ وہرگز تیر ہیچ بادشاہ غازی آں جا نہ رسیدہ بود۔
بخت بلند کمان ایں جہانگشائے را براں داشت، کہ تیر جہانگیر دور افگناں لشکر خویش
را وراں عرصہ دور دست امتحان فرماید، وکیش محمّدی را آشکارا گرداند۔ بندہ مجاہد،
فلک نائب باربک، عزّ الدولہ ضاعف اللہ عزّ دولتہٖ، برائے عزّ اسلام
متاع سائبان میموں، با فوجے از حشم منصور نامزد فرمود، تا گوشہائے بتاں را کہ لا
یسمعون بہا، بآواز کوس فتح، آواز لِیُظهِرَهٗ عَلَی الدِّینِ کُلِّهٖ بشنوانند شعر

وَیَجرِیْ فِی السَّوَاحِلِ مَاءُ سَیفٍ
یُغَرِّقُ بَحرَ کُفرٍ فِی الشَّرِیعَۃِ

نسبت بار گراں ست ایں جا

آں بندہ مطیع بعد قبول فرمان عرضہ داشت کرد، کہ "اندر انچہ زمین بارگاہ جہانبانی
از بار گراں پیلان از نگی گرانبار گشت، بندہ کمتر با خویش مجلے می انگیخت، کہ اگر سلطان

کبار سلاطین را اول بار دید، که میزان اعمال ملکی را پیلان کوه پیکر گران تر داند، پانصد و اند پیل گزیده و گران هیکل از درگاه باز در ساحل دیار معبر هست. بمجرد آنکه بادشاه لشکر خلیفهٔ عهد بران سوے وزد، همه لشکر هندوے خس چون گاه برگے بپرد. اگرچه آن کوههاے شنگرف نیز بدین صدمه از جاے خود بروند، اما ممکن بود که کوکبهٔ سریع السیر خدایگانی بدیشان برسد. اگر از بارگاه خلافت بار آن مهم گران بر بنده نهند، بنده بقوت فرمان کامگاری تواند، که آن همه کوههاے گران را از زمین معبر برگیرد و برکف دشت کرده، ببارگاه آسمان پناه رساند، تا لنگر بساط سلطنت گردد. بنده از آنگاه باز که از دیار ارنگل بازگشته است، بارها این میزان با خویش می سنجید، اما نسبت سنجیدهٔ خلیفهٔ والا، ثَقَّلَ اللّٰهُ مَوَازِيْنَ اَعْمَالِهٖ، سنجیده ترازان بود، که بنده را به شکستن هیکلهاے گران احتشام نامزد فرمود، نه به آوردن پیلان گران هیکل. شک نیست که چون میزان معاملهٔ بادشاه بدین خیر برگ گران گردد، پیل نیز بپاسنگ آن بر بسته شود. بنده کمتر عقیدهٔ محکم خدایگان پیل بند را اصل متین ساخت، و باز عظیمت معبر جسبت کرد. از حضرت فتاح مطلق امید وار است، که اول ملک دریا بار را فتح کند، بعد از آن بار لشکر دریا وش بگشاید". بدین اعتقاد استوار ز بارجاے درگاه بازگشت

نظم

پس ز اعتماد بخت شهنشاه مژده داد

بر گنج فتح بارکشان سپاه را

——— ⁘ ———

عزم لشکر بسوئے دہور ہمند و معبر
ہمچو دریا کہ رود جانب دریائے دگر

نسبت نگر از ستارگان باز

چوں روز مریخ از آغاز جہاد خبر گفت، و شمار ماہ جمادی الآخر از کوچ بے پایان و بے کم نوید رسانید، و سنہ ہجرت بشارت آورد، کہ امداد حق، کہ بیش می باید، با لشکر یار است نظم

یعنی سہ شنبہ و عدد مہ چہار و بیست
تاریخ سال ہفصد و دہ گشتہ در شمار

بطالعی، کہ مشتری ازاں سعادت خرد، و وقتی کہ آفتاب از وروز بازار یابد، سایہ بان خاص بر سمت معبر نامزد گشت۔ الحق سایہ بانے کہ عرصہ آں دو توئے آسمان است، و آسمان ہیچ توئے با آں برابر نہ؛ بلکہ اگر آسیب بخیہ سپہر زند، تو بر توش در غلطاند نظم

چرخ نہ نوش بگویم زیراک
سترت فیہ جہات ستۃ

نسبت ابر و آفتاب نگر

این مظلهٔ همایون سایهٔ خدا ئے چنداں ظلال رحمت بجہت گرمازدگان آفتاب گردش سپردہ ہوا، ہوا خواہی ذخیرہ کرد، کہ درس آفتاب نہ گنجد پس ذیل تربیت بر سر سایہ نشینان کشادہ روی بہ تعبیر دریا آورد۔ و اوّل برکرانۂ آب جوں، مانند ابرے کہ سوئے بحر مائل شود، متمائل گشت۔ و سواد جنگل را از اطلس لعل خویش سرخروئی تمام ارزانی داشت پس کتبہ دیوانِ عارضِ ممالک بر شط طولانی آب درعرض لشکر قلم روان کردند۔ در زیر مظلۂ آسمان وش عارض والا سپاہے بعد دقطرات باراں در شمار می آورد۔ شعر

وَالْفَتْحُ اَضْحٰی ذَارِعًا یَدَ ذَالرَّجَا
فِی اَرْضِ اِقْبَالٍ کَمَا حَصَدَ الظَّفَرُ

باز نسبت نظارہ کن زنجوم

مدت چہاردہ روز کامل، کہ نیمہ شہر باشد، ماہ رایت ملک الشرق را دراں منزل مقام بود تا جملگی کواکب سیارہ در حساب آمد۔ چوں ماہ رجب غلغل نہنگانہ از سر طبل بر آورد، و زانجا کہ بزرگی ایں شہر کریم است، آوازۂ کرم در ہمہ عالم درداد صبحدمان، و مادم دمامہ کوچ کاسہائے نوبتیاں را بے قرار گردانید، و از اہتزاز لشکر اسلام نور گرد

بدیدهٔ اختر رسید. شعر

کتائبُ فی غُبارِ الفتحِ قد سُتِرَت
کتائبَ ترتدی مِن نورِ غُضْرَا ت

نسبت شاهنامه بایں جا

لوح زمین از شهسواران گوناگون عرصهٔ شاهنامه را مانست. گوئی آسمان باران بهمن باریده است، وسیل سهراب و بیژن ازین کران زمین تا بدان روان گشته، وصد هزاران کمان رستم از هر سوے برآمده. بعضے رستمان سرخ موئے که از خون سیاوشان نقش نتوان کرد؛ و بعضے گرگینان اردشیر صولت، که بزخم مشت استخوان شیر آرد کنند؛ و پلنگان بر زین، که از پوست گودرز افسار رخش سازند.

لِوَاحِدٍ مِنهُم فی العصرِ تَهَمتَن
آزالَ اسامه فراش عنهم المحیّ

باز نسبت زراهِ ناهموار

مدت بیست و یک روز رانندگان تیزی تیزرو منزلهائے درازمی پذیرند، ودرا کوتاه میکردند، تا بمنزل کیتهون پیوستند. ازانجا بهفده روز دیگر در منزل گرگانو نزول افتاد. درین هفده روز گهتیهائے گذشته شد و شیب فرازی صحابه گشت، که دل تصور آن. شعر

الوهم یزل مثل نمل فی طاس
والفکرة تعیی کلحجام فی یسم

اسپان پیل ہیکل، از بس بلندی کوه، بحدے خُرد می نمودند، گوئی تیغ کوه موچه گرفته؛ و شتران کوه پیکر، در شگاف ہر غار، بغایتے باریک در نظر می آمدند، که پنداری در روزن خانه ذرات ہوا زیر و زبر می گردند۔ ہر غار بغایتے نشیب که کیخسرو در وے با ہمه لشکر گم گردد، که باز نتواں یافت؛ و ہر کوه بحدے بلندے، که کرگس کیکاؤس با چنداں بلند پری ہم در بر رفتن آں مردار شود، که بہیچ نه رسد۔ بوے که از بس ویرانی در قاف ہر قله بیضهٔ سیمرغ به تواں یافت، و خرابه که از بس مہابت آں نسر طایره زہره بنہد۔ شعر۔

ما تری صید طائر الا
فی علو السماء نسرین

نسبت دست و بازو مردم

درچنیں راہے جملگی اعضائے اسلام را ایادی غیب به نہجے بر کف دست کرده می برد، که آں ہمه ناہمواری ایشاں را زیر کف پائے می نمود، بر فرش راحت گام می زدند۔ نظم

آنکه سر کف برنہد در پیش تیغ از بہر دیں
آو از پا کی ترسد از خود تیغ ره دید بر زمیں

نسبت آب نگر روشن صاف

وسر لب آب بزرگ عبره افتاد، که گزندگان را در گذشتن آں عبرے تمام محال آمد۔ اگرچه هر دو در بزرگی بر آب یکدگر بودند، اما یکے بر آب نربده نه بود، بحر طویل

دو صد شکریز داں را که بگذشته ازاں لشکر

کطیرٍ علی جوٍّ وفلکٍ علی ماءٍ

بعد عبره آں آبها و کوه و درهٔ بسیار، خدنتی رائے تلنگ بیست و سه زنجیر پیل در رسید۔ هر پیلے چوں کوه البرز، که بآسیب دنداں قلعه و بند را دروازه، و کوه را پیسر لشیده در هوا مرتبه ابر دهند، و ابر را به فرود آوردن از بالا پایه کوه بخشند۔ نظم

وفوقه علم السلطان لو رفعوا

کانّه علمٌ من فوقه علمٌ

بیں نسبت حشر حشر معنی

مدت بیست روز حشم منصور را دراں عرصهٔ محشر، بجهت رواں کردن آن کوهها که تحسبها جامدة وهی تمر مر السحاب۔ مقام افتاد۔ و حاضر و غایب را در حساب می آوردند، تا شمار عرض تمام شد۔ و چناں چه فرمان اعلی بود، بجهت علمها پیش میزان بستند تا از نشو و نماے خود و ارستگاری معبر تسخیر بر آرند؛

ومیان سکنهٔ آں خاک ندائے، یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّوْرِ فَتَاْتُوْنَ اَفْوَاجًا، در دہندہ وہوسے، یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِیْهِ وَاُمِّهٖ وَاَبِیْهِ وَصَاحِبَتِهٖ وَبَنِیْهِ در اندازند، وبا گردنانِ سرکش سلسلہ خُذُوْهُ فَغُلُّوْهُ جنبانیدند، و صدمہ سُیِّرَتِ الْجِبَالُ بر پیلانِ آں ملک زنند، وہر ہمہ ہندوان خانہ سوختہ را زبان شمشیر سوئے برادران زبانی رواں کنند، تا آتشے کہ معبود نا سزائے ایشاں بود، سزائے ایشاں بواجبی بجائے آرد مصرعہ

چوں روند درجہنم، وَاِذَا الْجَحِیْمُ سُعِّرَتْ

نسبت جمعہ نماز نکم

چوں پیر سبز پوش سپہر، در روز ہفتم، کہ روز جمعہ بود، از خیمہ خورشید غسل کرد، ومصلّی نور بر دوش افگندہ، واں شد شعر

وَابْیَضَّتِ الْاٰفَاقُ مِنْ نُوْرِ کَمَا
فِیْ جُمُعَةٍ ثَوْبُ الْحَنِیْفِ الصَّالِحِ

نسبت زباد وآب رواں زباد وآب

لشکر دریا جوش، مانند طوفان باد، از کھرگانو بہ تندی سیر نمود، ہر کجا شجرہ ملعونہ بے دین درمی یافت، از بیخ برمی انداخت۔ وبرافگندگان را، مانند درخت مستاصل کہ در

تیز آب جیحون می افتد، یا خاشاک که در گرد باد زیر و زبر می گردد و می پرد، تا به اَتباوی وصول شد۔ رودے دیدند، که از دریائے تاوی سہل فرقی۔ آں گرہ باد، ازاں دریائے رواں، رواں تر از باد بر آب گزشت؛ و باز در قلع جنگلہا و استیصال باغیان بادی گشت مصرعہ

کَصَدَمَاتِ رِیحٍ وَسَیْلَابِ مَاءٍ

نسبت صحت و مرض نگرید

رودہائے دیگر ہم دراں لبطن الارض، از امتلائے غبار، مانند رودہائے گل خواران بوحل گرفتار شد۔ و زمین را از جنبش مراکب خضخضہ در شکم افتاد، و تیغ کوہ از کشتہائے بے حد لشکر مسلول شد، و خواست کہ میان نیام خاک مبطون گردد، و از کوب بسیار صحرا از خشک مزاج بغایتے مدقوق گشت، کہ در کبد الارض رخنہا افتاد۔ شعر

اِنَّ الفَضَاءَ اِذِ اهْتَزَّ الجُنُودُ بِهَا

کَاَنَّ مُرْتَعِشًا فِی النَّوْبِ العُرْیَانِ

باز نسبت نجم این جاہم

چون روز مشتری از فرد و زہرہ روشن گشت، و شمار ماہ رمضان از میان روزہ بیرون آمد مصرعہ

یعنی کہ پنجشنبہ و از ماہ سیزدہ

اینکہ است این نسبت دیو و پری

سایہ بان سلیمانی در سواد دیوگیر سایہ انداخت، چنانکہ زمین دیوگیر بہ دو آسمانی صفوف ملائکہ گرفتہ بود، و لشکر انسی کہ جانی است، عزیمت آن داشت، کہ دران معمورہ برائے قلعہ بال دیو و دیوان دیگر استعداد رجم شہاب و تیر چہار پری بجائے آرد۔ رائے رایان رام دیو، کہ از کوس مہابت محمدی آوازۂ اکلم شیطانی شنیدہ بود، و دیو نفس خود در ارام آں درگاہ ساختہ، و رایش بر اخلاص جانی آرام گرفتہ، مصرعہ

نہ زد راہی و رائے جاں سپاری

ایں کہ این نسبت رائے و تدبیر

آں رائے اصل برائے اصیل، برائے تعجیل و اطاعت فرستادگان درگاہ، و ترتیب مصالح لشکر و قلع مفسدان، و تدبیر برافگندن بہیر و دھور سمندر، ہمہ تن رائے گشت۔ شعر

بَلٰی مَنْ اَرَادَ اللّٰہُ اِصْلَاحَ اَمْرِہٖ
یُیَسِّرُ فِی الْاِقْبَالِ رَاْیًا مُصَوَّبًا

نسبت از شاہنامہ این جاہم

آں شکل عہد یعنی رائے رایان، برائے رضائے بندگان شاہ، نامہ بندگی را برقم اخلاص بیاراست، و شہر دیوگیر را بزیور فردوسی نظم اسور داد۔ و فرمود کہ "متاع کار آمدہ لشکر در بازار نہند۔ اگر بجہت تیر زنان سپاہ شکل پر سیمرغ حاجت باشد، لایزال در تحصیل آں کوشش نماید، تا از انجا کوکبۂ ایران و توران مستعد آں گردد، کہ ہر سوارے دیو بزرگ را از دیار دہور سمندر و معبر، مصرعہ

کشد ہمچو رستم بہ مازندران

اینک ایں نسبت نامی زد رخت

باشارت رائے نیک اصل، کہ نہال کردۂ درگاہ خلافت پناہ است، بازارہائے شہر را چوں بوستان ارم بیاراستند؛ و آزادگان سرو قامت آں سواد لشکر برپشت بادپایان بہ گلگشت آمدند۔ شہرے دیدند از بہشت شداد نزہ تر؛ ہر بازار گلزارے پر آب دیگر؛ صرافان اجوہائے خرد و بزرگ و تنکہائے سرخ و سپید چوں گل سوری و صد برگ تو بر تو نہادہ؛ بزازان جامہائے گوناگوں کہ از بہار ہند تا باور و خراسان، امثال آں بورو صبا نشینان نتواں یافت، بالائے دوکانہا مانند لالہ بر کوہسار و ریاحین در گلزار، تودہ زدہ؛ میوہائے بہ انبہ و نغز تراز نغز بار

بر بار انبار کردہ شعر

بِأَلْوَانِ أَثْمَارٍ وَنَبْرٍ وَدِرْهَمٍ
كَأَنَّ بَسَاتِيْنًا مِنَ الْوَرْدِ تَفْتَحُ

اینک ایں نسبت رخت است وقماش

و آمتعہ و اقمشہ کہ بجہت استعداد سپاہی شاہ، و سپاہی سپاہ، در قلم آید، از بختیان و زمینہ، پشمینہ، و چرمینہ، و روئینہ و آہنینہ، بے حد و عدد ساختہ و مہیا داشتہ تا ہر کہ ہست عدائے میدان نقیمت عدل کالائے بخرید نظم،

نہ ترکے کرد بہ ہندو جفائے
نہ ہندو را مخالف بود رائے

باز نسبت زکواکب ایں جا

آں ہمہ آفتاب پرستان، چوں پرستندۂ تیغ بادشاہ بودند، مشتری را سعادت خویش می پنداشتند؛ و آنچہ بمقدار انجمن ایشاں می بود، کار کوکبہ لشکر بہ تقویم سپاہ نہ بندند رائے رایان، ہندوی دلوے را، کہ بر سر راہ بیر و دہور ہمند بہ آب داشت مسر دشتہ باز نمودہ بود، کہ بر سر چند روز، موکب جنود سیارہ را طویلہ برج ابش خود کہ دراں منزل خواہد کشید، دلوے، مانند دلو دہان باز کردہ، راہ انجمن اسلام می دید

دمیخواست، که برائے تر وبیت تجیبان کعبۂ دین، تمامی دہور ہمند زر ابد بود، کشید شعر

ومن سلخ کفار و صرم صما نیلا
یکاد یحیط اللہ للسقی والشرب

نسبت زپیاده وار معالی سپہر

سپاه منصور راسه روز بجہت ترتیب ہزاره، که نوید کلک از آیت اِنَّا فَتَحْنَا لَکَ
می شنید، در قلعۂ مذکوره مقام بود۔ چوں مقدمات یزک را از پیش رواں، اَلسَّابِقُوْنَ
الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ، به تمہید پیوست، و میمنه و میسره باعتضاد،
یَدَاهُ مَبْسُوْطَتَانِ یُنْفِقُ کَیْفَ یَشَاءُ مؤید گشت، و ساقه بنظام درست ساق،
که بمناجات ثَبِّتْ اَقْدَامَنَا ثابت قدم بودند پایدار شد، و جناح به معاضدت، اُوْلِیْ
اَجْنِحَةٍ مَّثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ، فراغ بال یافت، و قلب مومناں، بَیْنَ اِصْبَعَیْنِ
مِنْ اَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ یُقَلِّبُهٗ کَیْفَ یَشَاءُ، قرار گرفت؛ نظم

بعزم غزا بار کردند محکم
جُنُوْدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ہمره

باز نسبت بطریق التخیم

چوں روز مریخ از سر جہاں جمال نمود، و روزہائے صیام از راہد تمام محسوب افتاد مصرع

یعنی کہ سہ شنبہ و زدہم ہفدہ شدہ

بار نسبت تیر راست چو تیر

حکم اندازان کیش محمدی، ہر یک از نون و الکن اللہ رمی، قوس سہم ساختہ، و از کاف الیس اللہ بکاف، در آخرین حد یک حرف پرداختہ، بہ متابعت سایہ بان اعلیٰ مساعت نمودند شعر

وَ اَنتَ بِاَمْدادِ کرہٍ بلائہٖ
فَتقتلُ نوقَ جیوشہ بجناحہا

نسبت آب بہ لطیف چو آب

از معمورہ امن آباد دیوگیر تا خراب آباد پرس دیو دلوی لشکر سلیمانی را پنج کوچ سہ آب بزرگ عبرہ افتاد، یکے سینی کہ سینہ بحر چنان قلب رجب نبود، و آبش از سی نے دراز برتر؛ و دیگر گوداوری، کہ بہ میدان فراخ عرصہ خویش گوئے داوری از ہمہ کرہ زمین بردہ است؛ و سیوم بہینور کہ سینہ او کم از سینی نبود؛ و دیگر رودہائے مہیب آواز چکا وکہا نرم نوار اخو د بطریق پروازی گذشتند تا بعد از پنج روز منزل باندری، اقطاع پرس دیو دلوی نزول شد۔ دلوی، کہ دلوے است پرکشیدہ مطیعان حضرت، و از بہر دیو بند ویر بندیا آن بایہ خواست، ہیچ خواست کہ بقوت بازوئے لشکر منصور ہر دو بیر را با دریا ہم در

کوزہ کند، چوں جیحون سیاہ آنجا رسید، شعر۔

حتی احاط محیط الجیش وادیہ
وماج سیل الی سیلان والبیر

باز نسبت نگاہ کن ز فلک

آن دلوے، کہ دراں بے ابی بر خود خشک شدہ ماندہ بود، از سر گردش چرخ در طالع خود سعادتے و در برج خود ثباتے تمام دید۔ در زمان باستقبال انجم مسعود اسلام آمد، و دائرہ فلک وش لشکر را بہ ترتیب نزول رہنموں شد۔ چوں روز مشتری از دل مہر پرستش گشت، ملک الشرق، در روشن کردن خبرہائے پیش مسرعان آتش پائے ہا دمادم گرم خیز گردانید؛ و از ہر طرف در تفتیش و تفحص می بود، تا از آیندگان منازل پیش چناں معلوم گشت؛ کہ دو رائے معبر، کہ در اتحاد یک رائے بودہ اند و ہر دو را اتصالے محکم تر از فرقدان دو پیکر، چوں سندر پنڈیا کہ برادر کہتر است، برائے اقتضاے مصالح ملکی، از خون آبا دست خود را کف خضیب گردانید، و سر ایشاں را کف خذ ما تجدہ شناخت، رائے برادر بزرگ بیر پنڈیا، از چندیں ہزار ہندوے کیوانی اجتماعے ساختہ است، و دو شہر خالی گذاشتہ، و برائے سلخ او سریع السیر شدہ، و بلال دیوا، رائے دہور سمندر، چوں شہرہا را از مہارائے خالی شنودہ، آہنگ آں کردہ، کہ بغارت مہاجن ہر دو شہر سیر شہریں را یک منزل کند ناگاہ از عقب آوازہ آسمان

سگاف، وَاِنَّ جُنْدَ نَا لَهُمُ الْغَالِبُوْنَ، ازکوس لشکر منصور شنوده، و در غلبات، یَجْعَلُوْنَ اَصَابِعَهُمْ فِیْ اٰذَانِهِمْ مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ، مانده، وازاں مهابت، چوں زحل منعکس، بحال بد وطالع معکوس، بسوئے برج هبوط خویش راجع شده، واز سیاره سیر ونسر طائر طیر دام شده، وربیت الحضیض خویش رسیده شعر

فَاَمْسٰی مُسْتَعِدَّ الْاِحْتِرَاقِ

کَشَیْطَانٍ یَصُوْلُ اِلَیْهِ شُهُبُ

نسبت میوه نگر پخته ونو

ملک، بار آں همه اخبار را بپختگی تمام بررسید، پس چوں روز یک شنبه از سر آفتاب جهاں افروز گشت، وشمار ماه روزه بجهت غزاة صایم از طبق آسمان آهیخته پیدا کرد ع

یعنی که سه وبست برآمد از ماه

باتفاق ملوک کبار، که بار عهد همه بر ایشان بود، از جملگی اصول و فروع لشکر یک تن مبارز خیاره، برچیده، برچیده، وجه بد شده ناوک افگنانے، که در یک دانه خشخاش برائے نظاره متحیران، هزار شک کنند، وتیغ زنانے، که به یک ضرب شمشیر کرده کوه را، چون جوزے، بدو نیم سازند شعر

فَاَضْلَاعُ بَاغٍ قُطِعَتْ بِحُسَامِهِمْ

کَاَضْلَاعِ بِطِّیْخٍ بِسِکِّیْنِ قَاطِعٍ

باز نسبت زراه ناهموار

مدت دوازده روز، نرم دهانان سخت سم، و نرم روان سختی کش، و نرم دلان سخت کوش، در نشیبهائے و فرازهائے، که از فرو دیدن آں چرخ را دوران آمد، و از زیر دیدن آں باد لقفا افتد، فرو می رفتند و بر می آمدند۔ فراش خار، که از خاره بالش داشت، از انها بود، که کرگدن را بجنباند، ره نورد آتش از بس شتاب چوں بساط پرنیان می نوشتند؛ و جوہائے فراخ عرصه، که بیشتر پرنیان می مالست، بر آں آب که کوه را فرو غلطاند، در شبہائے تاریک بگذ بیداری می پیمودند۔ نورہائے، که طوفان نوح آنجا فرو رفته بود، و ہیچ جا بر نیامده، مرکبان کشتی وش در انها، مانند جہازے که در موج تند افتد، گاه بقعر فرو می رفتند، وگاه به اوج بر می شدند۔ و سائر روندگان بقوت آسمانی، در زمینہائے که زیر مغاکہائے آں از تحت الثرےٰ آب بتواں خورد، و بر کوہہائے، که بالائے آں از ابر دست بتواں شست، اگرچه دشوارے می دیدند، اما ہم بآسانی میگذشتند شعر

رسیدن سپه پادشاه بدہور سند
بسرعتے که شد از ہمرہیش صرصر کند

چوں روز بر حبس لطالع سعد با ماه ہم در ته کنگر رسید، مصرعه
یعنی که پنج شنبه و از ماه نیز پنج

باز بنیاد نسبت از قلعه

لشکر پادشاه قلعه‌گشای به هنگام استوا، که قرص آفتاب زمین را تنور تافته گردانیده
بود، پیرامن قلعه دهور سمند رتنوره بست، حصاری بدان شان در نظر آمد. مصرعه

کز دیدنش آسمان نیاید به نظر

نه دهور سمند ربلک دریای ناش بهیر. مصرعه

محیط گشته ز هر سو بگرد بهیر غدیر

گوئی میان گرد آفتاب بنیاد بست محکم، با چندان دور ساغرهای لباب، خرابیش کی

شعر

ترى حصناً حوله الماءُ إسمه بهيرٌ
يكون الماءُ في بيرٍ وذلك البئرُ في الماءِ

نگه کن نسبت حیوان آبی

سکنه آن قلعه را ملتی از وحش آبی بود. در اندام همه را از بر و ابر و لشکر لرزه در رفته سست
و پای افتاده بود. و از خیالات سهم ناوک افگنان ماهی وار در و تنها پر خار خار گشته
وآن همه ماهیان سهمناک، شست در شست، سپرها بر پشت بسته و جوشنها
پوشیده، بر سیچه ستیهیدند و زیر و زبر می‌شدند، چون نهنگ آن آبیان داران آبگیر

رأى الدهرَ قد قال في الماء ماهي

راے بلال دیو از هیبت دریاے قلب سلطانی، مانند آب گرفتگان، زرد برگشته
دلش مانند غبغب غوک از بیم برهم میزد، و درون بیرخنیده، بعربده زبان نفس
نفس لاف می پرانید۔ که قلب شاه را جواب گویم مصرعه

كَمَا ضِفْدَعُ البَرِّ يَحْكِي مِنَ اليَمِّ

بین نسبت آتش چو گلستان خلیل

واگر آن آتش پرست میخواست، که دم ددووے برنیارد، شتی خس که پیرامن او بود
دروے می دمیدند، واشتغال میکردند، که روزگارها باید چون توده از دودمان آتش
پرستان، دهور سمندر برآید۔ خود را دران شبهه نیست مصرعه

مِنَ النَّارِ يَبْدُو وَبِاللهِ هُوَ سَمَنْدَرُ

چون لشکر ترک، که دریاے آتش است، به سوختن خس بندهاے قصبات نادر رسید
این آتش بنیادے دارد، که سنگ قلعه را نیز چونه سازد؛ آخر این قلعه، که بهه
دهور سمندرش میگویند، نزدیک خویش آبے دارد، و پیوسته درین زمین با آب بوده
چون زبانهاے شمشیر ترکان برکار شود، اگر آن همه را اطفا ممکن نه گردد، کم از آن
که دودخانی را جواب گویم، که چون سوختنی ایم، بارے بے آب نه میریم۔ راے از دم
دادن ایشان گرم شد، و آتش در دنه خود را روشن کرد، که پیش ازین آتش پرستان
بزرگ ما، از انجا که چراغ دل ایشان روشن بود، چنین روشن کرده اند،

که هرگز هندو پیش ترک، و آتش پیش آب، تاب ندارد. چون چنین است، ما را پیش شعلهٔ
پیکان ترک جز روئے تافتن کارے دیگر میسّر نگردد. آبے نه باید ریخت، که بر شعلهٔ ایشان
روغن شود، و ما را هم در زندگی طعمهٔ آتش گرداند پس سرکشی آتش از سر کم کنیم، و به تواضع
آب بر روئے خاک غلطان پیش رویم. بود که آتش غضب ترک قدرے تسکین
پذیرد. مشعلانِ فتنه، بدیں ماجرائے، از گرمیے که داشتند، قدرے سرد گشتند، و از
جانب سرو دهور سمندر دل دریا کردند، و بران شدند، که دروازه بیرون بکشایند. مصرعه

ویُطفِئُونَ بِها نیرانَ فتنتها

نسبتِ می خوان که مستی آرفت

صبح گاهان، که ساقی دور سرخی از تہ قرابهٔ مصفّائے آسمان بیرون نمود، سردو
لشکر پیرامون آں قلعهٔ سنگین، که معبرے از آسیب آں دو بار شکسته بود، دور فرمود.
و آں همه ساغرها، دریا وش را، که گرداگرد دور حصار بود، میدان بکیست تصوّر کرد.
و النگهائے شیران مست و سرگران و هشیاران شیر گیر مجلس به مجلس، مرتب گردنید.
و خود با تجمّل ملوک پیش دروازهٔ قلعه بایستاد. خروش غوغا از شهر بران خون آشام
برآمد، و از بانگ دہل غازیان غلغل در سر افتاد. شمشیر صوفی مزاج پاک دینان خون
مفسدان را چوں شراب، در وحدت الله چندان فروریخت، که سیلاب تا بقعر حصار
بدوید، و صلائے خرابی در داد. از تف شعلهائے پیکان خون در اندام هنود آب گشته بود،

و عرق از ایشان رواں شدہ مجلس ملکی در بند آں بود، کہ دراں قلعۂ چوں کلاہ۔ دیو، سنگ انداز فرماید، یا سوئے الیزنان سپاہ اشارت کند، کہ بنوک نیزہ برسان جام خالی نگونسارش کنند، تا مفسدان خون گرفتہ ازان بیر پرچوش، مانند مگس از خم بیروں پرند۔ اما حاسے برائے مصلحت از تجمل نقط فرو گذاشت کرد، متحمل را کارفرمود، تا یک مجلس اسلام و ذمہ برایشاں عرض کنند۔ اگر میل نمودند فحسب، و الا بطریق حسبۃ اللہ آں قلعہ را بانگ مغربی چوں سفال خرد کنند۔ **شعر**

وَلِسَيفِكَ مِن جَناجِرِ سَاكِنِهَا

دِمَاءٌ سَفكُ رَاحٍ مِن صَرَاحِي

اینک این نسبت کفر و اسلام

چوں بلال دیو دریافت کہ در مسجد او بانگ نماز خواہند گفت، و بت خانہ را در سجود خواہند آورد، و جائے کہ دیو را بلال نام کردہ بودند، قامت مؤذنان بالا خواہد رفت و خطبا تیغ محرابی را دستیار زبان خواہند ساخت، چوں شب جمعہ، طیلسان سیاہ شام بر دوش افگندہ، از منبر سنگین کوہ برآمد، آں ہلال، کہ دیو لازم اوست، بعد از نماز خفتن گیسوئے زرابہ تخمیس لشکر اسلام بیروں فرستاد۔ حالے کہ او در حلقہ سنیان درآمد، مانند ابلیس از شنیدن آوازۂ قرآن گرگشت۔ حلقہائے تالیان دیہ پیرامون دور حصار حلقہ کردہ و حافظ شدہ، تا چوں بامداد آں روز خجستہ جمعہ جامع عالم را

به بساطِ نور بیارایید، آن جماعت مجاهدان به سنت غزا کار جهاد پیش بردند، و دیوار حصار را چون مصلائے صف بر روئے زمین پست بگسترند، و دران دیوخانه با صفهائے ملائک در روند، و بقوت تمام شعر

یُقِیمُونَ فِیهَا خُطبَةً وَجَماعَةً
الیٰ اَنَّ اَصْنَامًا تَخِرُّ وَتَسْجُدُ

بیان نسبت موچو موئے باریک

کیسوئل، در گیسوئے مل دام شب، چون عساکر انبوه تر از موئے سر اعظم الله را سراسر معاینه کرد، از سهم آن، بر ساں شانهٔ هندو، موئے براندامش پیچ گشت، و مانند موئے مرغول بر خود به پیچید، و تافته و درهم تبقّامی افتاد۔ می شتافت تا بر اسے پشیمیں رسید۔ حالے که از دریافتگی سپاه ظفر شعار سر موئے باز کشاد نزدیک بود کرشانهائے رائے خود بشکند۔ در ماتم خویش موبها کشاده کردن گرفت شعر

وَقَدْ شَوَّشْتُ آخْوَالَهُ مِنْ مَخَافَةٍ
كَصُدْعِ السُّكَارىٰ حِينَ تَشْوِيشُ صَرْصَرٍ

باز نسبت نگرز دیو و پری

بعد ازاں بالک دیو نایک را، که بالک دیو در شیطنت و فطنت موازی بود، فسوں

و نیرنگی که دانست در آموخت، و سوئے سپاه شاه جم نشان روان گردان سایهٔ خانگی پیش سایه بانان همایون جان زنهار کنان در رسید، و بجهت بلال دیو جانی نان جانے درخواست کرد، و عزیمتے که در دل داشت بر زبان، که "بنده بلال دیو، چون لدّر دیو و رام دیو، رام فرمان شاه جم نشان ست. و بهر آنچه سلیمانی عهد امر کرده، مامور است. اگر در احضار تیزپایان دیو هیکل پیلان عفریت منظر و نفایس دیگر اشارت رود، اینک مهیّا. و اگر بنیاد کاوکاو برائے خرابی این چهار دیوار باشد پیش خویش دیوار بر نتوان آورد، حصار حصار پادشاه است، اگر که بنده بلال دیو از سر قلعه سنگی چند بر تاب کرد لاحول که آن سنگ دیو برآدمیان آسیب تواند آورد. پس چه به از آنکه سنگ خود با خود نگاه دارم. چون هندوان دیوگیر سر در پریشانی نهم. هند و بعد از سوختن دیو شود. هنوز که شعلهٔ تیغ هندی ترک به من نارسیده، خود را دیو ساختن از هشیاری نباشد. بنگر که چند جانهائے دیوان هند دور غبار لشکر پادشاه گردیابنده میگردد، که آن همه جانها از بیفرمانی این سلیمان دیوبند بباد داده اند. و لاجرم بعد از مردگی هم خاکسار مانده. بنده بلال دیو اگرچه از نسل دیوان بزرگ ست اما پیش وزیر آصف رائے که فرمان ده دیوان سلیمان است، هم شیطنتے که داشت، از سر نهاد، و تن جانی خود را در حمایت سپاه فرشته جناح وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا. که بعد و همینه و میسره است، افگند، و مانند دیو در رمضان، گردن بسلسلهٔ انقیاد تسلیم کرده پیش

حتی تخلص حین ننظر بالمنی
وجه الخلیفة عید اهل العالم

بازینگر نسبت تدبیر و رای

چون دستور عالی رای پیغام فرد تنی رای استماع کرد، اگرچه به نور رای خویش درونه رایی را روشن کرده بود، مع هذا اشارت خلیفه اسلام بآواز رسانید، که برای بلال دیو و سایر رایان فرمان حضرت خلافت برین جمله است: که "اول شمع دوزبانه لا شهادت پیش ایشان داریم، تا بود که از نور و دود پروانه روشنائی یابند؛ و اگر پیش نظر بصیرت ایشان پرده تقدیر حائل شود که آن نور را نبینند، بحکم حبل الله ربقه ذمه برقبه تعبد ایشان عرض کنیم، و اگر از آن نیز گردن کشی نمایند، سر رشته تاب نیارند، هیچ باری بر گردن شان ننهیم، بلکه گردن شان را از بار سر نیز سبک گردانیم. ازین سه شرط رای بلال دیو هر کدام می آساید، ما نیز بارای زنان لشکر بدان میزان کار سنجیم" جوابی می باید بمیزان رای سنجیده. تو نیز اندیشه خویش مصرعه
"بصدق سنج بران سان که ما ترا می زورا"

بازنسبت درست و راست چو تیر

فرستادگان رای از سهم آن پیغام نزدیک بود که سپری شوند از سر شکستگی گفتند

که" ما پیکانِ هندوایم- وایں پیغامها، که از تیر راست ترست، چوں هندوان را کیش درست نیست، شاید که کژی درانها راه یابد- راست روئے دیگر بهدیتی ما روان باید کرد" تا فرستاده که بقوتِ بازوئے شما جهد، هر آئینه دردرونه رائے چناں درود، که عرض محصول بپوندد" ملک راتحیں فرستادنی، که رُمیا بغیر رام بود محض ثواب نمود؛ وکس حاجب هندوان بر کار را، که مانند تیر ترگان ماربا پر دیو، وبه نیروئے تمام، با آں دوسه رونده دیگر پرتاب کرد- آں فرستادگان بقوتِ بازوے در فرستنادگان سهمناک چناں بر پریدند، که درچشم زدنی از حصار برگذشتند وزخم زبان بر رائے آوردند- رائے به مجرد شنیدن آں صریر، زهره شگاف دیوانه وار، از جائے بجست، وخود را در پناه جنّت انداخت هرچند سخواست که زه گوید، گره در زبانش می افتاد- دیر بایست تا سوفار هانش فراهم گردد! چوں قدرے ازاں سهم زدگی دل پریده او بجائے خویش باز آمد، برسان تیر خدمتی، دستها بسته پیش ایستاده، وگفت، که "جملگی سهامے، که از قبضهٔ چرخ نصیب بندهٔ بلال آمده است، صامت وناطق، همه خدمتی درگاه چرخ پناه است- بندهٔ بلال نیز یکے از دهانگان ست- بامدادان هنوز تیر شهاب باقندیل ماه فرونه رفته باشد، که جز کیش شکسته هندوئے، که برلبته زنار است، وزنارے که بربستهٔ آں کیش دارم، دیگر رشتهٔ تابی با خودنگاه ندارم، وهمه پیشکش کیش محمّدی سازم- واگر بنا بر ذمّه هر سال یکسر تیر برگردنم نهند، تیروار کمر بندم وگره در شکم افگنم، وغرضی بندگان دولت حاصل کنم- بخدائے که تیر غزاة را ایں وزن داده است، که دل سنگین گیران را ترازو سازد، که ازیں وثیقت نگذرم" شعر-

وَبِمَا اُمِرتُ اَتبَعُ مِثلَ سِهَامِکُم
اِنْ تَاْمُرُونِی اَنْ اَخُوضَ الجَلْمَدَا

نسبت زکمان و بابت زه

رسولان چون تواضع راست، که درشکستگی بکمان لزوم می مانست، درست کردند بدان اعتماد، که شکستگی استواری تمام داشت، بپائے بکشیدند و پیش ملک چرخ کمان آوردند و قدمیتهائے خم خوردهٔ او، که بابت زه بود، به کمان کشان لشکر رسانید. چون ملک را درست گشت، که آن متعصب بے کم بقربان خویش راضی شد، گره خشم از سر ابرو بکشود و کمان غوا را اشکنجه آسایش داد. شعر

فَقَد اَشَارَ بِتَرکِ القِیَاسِ اَقوَس
کَمَا انْثَنَی وَتَنَدَّمَ مِن تَنَازُعِ القَوسِ

بامدادان که روئے زہرہ، و شمار ماه از میانهٔ قوس روشن گشت. مصرعه
یعنی آدینه و پیشش از همه هم

و چرخ خنگ سپے در نور، که نقش تور وارد، پوشیده شد، و سلطان سپے افتاده، که کمان دار گوشه نشین و راست گوشے بودند، چون بالک و دیوانک و دامن دیو و جنیل، با ہشتے لبستہان دیگر مشت لبسته بیرون آمدند. و قامت خدمت را پیش سائبان اعلیٰ بقدر تیر پرتاب بے گمان، خدمتی ساختند، و سخن بر چاشنی آغاز کردند، که بزہ سے پر زد. و گفتند

که رائے بار آشتی، که از زه کمان راست تراست، عرضه میدارد، که اگرچه بندهٔ بلال ؓ در
خودرشتگی از کمان هندوی ناتراشیده و بس خم تر بود، چون دریافت، که ترکان هرکجا که گوشهائے
دراز ببینند، در جز کمان کشید، پیش از انکه زه در گردنم کنند، و به قبضهٔ خویش آرند، خود را به دست
دهانگان خاص تسلیم کردم، و بهرکشاکشے که هست، تن در دادم، و کمان کشی تیر کشهائے
حصار را در گوشه نهادم. شعر

إني لآخذ مخط أمرك طائعا
كالقوس يخدم في التنازع للوتر

وصف پیلان این چنین، جز من از کس ناید صواب
همچو کوهے کس نیارد سایه کردن جز سحاب

هم از پیل است این جا نسبت گفت

هر یک سجدی، سجدی کش، عفریت پیکر آدمی کش، گزک پولاد بر سرش، گوئی برسر ابر هلالی است سرنگون. دو شاخهٔ آهن در بناگوشش، پنداری لائے لاحول است
که گرد است آهرمنے را زبون

سخت سری، فرمان بردار، در بارهائے گران گرانبار ساخته، بار با دشاه از در آلیش درگاه. قصالی ستور را از کنگرهٔ آهن آویخته، کنگرهٔ آهن را از عاج دستهٔ انگیخته زرناب

بیرتالیش کمر کاربسته، نالیش هنگام کار در آهن غرق نشسته، باگوشش از دو جناق زینت و زیبائی سوار در عقب جناق بے رکاب کارگر، خرطومش نشانه ماهی، گوشش بادبیزن داخل بادشاهی. فراخ نائے، باریک آواز، دستش بے چنگ، و پایش در طرف دف ساز. ساقش چون تنه درخت محکم و استوار تنه او لرزبالا بار بسیار. گرگ را از دو رشکم دندان او، پهلو چون دهن خندان. گیران را از مغزلی دست خویش در اطلس لعل خوابانیده. دزدان را بیک پیچ تاب تا عدم پرانیده. نرشان بچوگان خرطوم از سر هندوان گوئے ربائے، باده شان از خون مغلان حنی در دست و پائے ناخنش دافع ناخته، اما هر جا که آن ناخن رسیده چشم با ناخن بیرون بریده. کف پایش زمینی ساکن حال را در جنبش آورده، ولیکن سلسله سوئے خویش کشیده. شعر

تَزَلْزَلَتْ الْاَعْلَامُ اِذْ سَالَ فِي الْوَغَا

كَاَعْلَامِ اَجْنَادٍ اِذَا اسد نمرصد

باز این نسبت گران از پیل

سهکش پیل حمله، گرفتن آن پیلان را فالے بزرگ گرفت، یعنی آن کوههائے سنگین را مقناطیس کوههائے آهنین متعبر تصور کرد، و عهده داران را در تعهد ایشان وصیت فرمود، که آن ابر بهار را آب دهند، و آن کوهسار را چرا فرمانید. شعر

حَتّٰى تَعَجَّبَ اَلْخَلْقُ اِذْ تَرٰى   تَرْعَى الشَّوَامِخُ وَالسَّحَايِبُ تَشْرَبُ

باز این نسبت روان از اسپ

چون روز مربخ از سهولان سطلق عنان گشت، بوقتے کہ تیزی آفتاب از اوج گرمی جانب زمین میل کرد، رائے غبار انگیز کہ ہمہ از باد اسپان می پرید، آن ہمہ بادپایان را سوئے طویلۂ عرض گاہ اطاعت فرستاد۔ تا پیش سایہ بان اعلے حملہ بحملہ چون صدمہا باد کہ پیش ابر آید، آمدن گرفتند۔ از بال سایہ بان، کہ باو تا دجبال پیوستہ بود، وسایہ بران دیوان گسترده شعر

یُرٰی فِی عُیُوْنِ النَّاظِرِیْنَ کَاَنَّہٗ
سَرِیْرُ سُلَیْمَانَ اَظَلَّ عَلٰی سِیْحِ

وصف اسپانے کہ زبید نعل شان جرم ہلال
باد شان بے کاہلی و آتش آسانے ہلال

رہ نوردانے ہمہ تنگ از میدان صفت بیرون جستہ، بلکہ از عرصۂ فکرت ہم بحرمانی کہ گاہ آشنا دریا را غترابۂ آب پندارند، از زاغ چشمانے کہ از چشم سرمہ کردہ شبدیز را بچشم در نیارند۔ سیاہان سپید روئے، گوئی کہ از گوشہائے شب سر بر آمدہ است۔ نقرہ خنگان سیہ سم پنداری کہ شب در پائے خورشید افتادہ است۔ ابرشان سیہ خال خیال رود کہ ابرہائے سیاہ از باد پراگندہ گشتہ است۔ گلگونان سرخ جال تصور افتد

که صبا را گل آگین کرده اند، طینت شان از باد انگیخته، چنانکه از آب نتوان ریخت، مَنفَذ شان از آتش ساخته، چنانکه از موم نتوان ساخت، سُمِ شان از آهن، و ایستاد شان بر هوا ممکن، کلک شان چون سنی بر آب، از غرق شدن ایمن، عرض پیش سینه چون پیشانی پر دلان فراخ، و فرجه میانه گوش مانند چشم مخلان تنگ، بعضے چین هیکل و بجد سے چست گیر، که گوئی در سوراخ مور در خواهد رفت. و بعضے گردمهره و نزدیک سر افسار پاپیچ، پنداری که مهرهٔ ایشان از دهان ماری بیرون آمده است روندگانی در روش طریقت، هوا شان زیر پاے و بر آب، خرام شان رسیدگانی در مذهب ریاضت، مصرعه

جو بر ایشان حلال و چوب حرام

حدیث آمدن رائے، وفتح دهور سمند
ز بهر کاوش گنجینه باز رفتن شد

باز نسبت تکرار علویات

چون روز آفتاب از مشرق روشن گشت، بلال دیو آفتاب پرست شعاع شمشیر اسلام بر سرِ خویش معاینه کرد، و سجده کنان از برج خود بیرون دوید، و پیش سایه گردان ظل اللہ بر آمد، و سایه کردار لرزان و بے جان بر خاک ذلت در غلطید

وجبههٔ بندگی را در زمین مذلّل غروب داد. بعد از اقتباس نور اقبال و تزئین بخت،
باشارت حاجب ملک الحجاب سوی برج استقامت خود بجهت نقل کواکب درّی
خزاین و برآوردن ذخایر و دفاین، رجعت کرد. و همه شب گنجهایی، که چون آفتاب
در دل شب غارت بود، برمی کشید، تا هندوی شب گنج خورشید از زیر زمین بیرون داد،
آن همه گنجهای خورشید تاب، که از دست او خاک بر سر افگنده بود، دامن افشان
کرده، پیش سایه بان همایونی رسانید، و به خازنان بیت المال تسلیم کرد. دران شهر،
که چهار ماه را عرصهٔ چهار شهر اوست، مدّت دوازده روز مقام شد، تا سیّارات پیش
آهنگ انجمن عقب مانده اجتماع یافت پس پیلان وصور ستندر را بسوی حضرت
خلافت به نسیم نوازش، مانند ابرهایی که از باد شرق سوی قبله رو دو، روان کردند.

شعر

وَالجَیشُ عَسَاکِرُهُ تَثُرُّ مِنَ البَحرِ
تَرَبابُه شُهُبُ السَّمَاءِ تَکَحُّل

آهنگ سپاه سوی معبر
فیروزی بار و فتح رهبر
کار بان معنی اندر نسبت اشتر نگر

چون ناقهٔ شوال ذنب میان کشته در هوا کرد، و چهارده روز از ته هویدا بیرون داد،

یعنی که هژده روز شوال چهارشنبه

طبلهای بلند آواز لشکر بعزم معبر بر شتر بستند، و سوی تریهای دریا کاو
برکاو و بگام شتری راه بر داشتند، و از ستم جماد را رشته دراز داده، زمین می پیمودند
و در زمینهای درشت گریه ها که شتر در مغاکهای آن گربه نماید، چون پلنگ می جستند
و موش خانهای پرپیچ، که دست نخچیان درو سر تا موشک باز فرو درود، بپویه شتر می
گذشتند. خارهای درشت پای شتران را چون سم اسپان هیچ دوز میکرد، و تیغهای
کوه سم اسپان را مانند شتران می شگافت. تیرها چون هودجها سخت رامی دریده
و جوال دوزهای خار سیه وحشت لشکر فرمان بردار در تحمل مشقت همپا و شاه، هر روز
اگر بار کوه گران بر ایشان می نهادند هیچ ناقه و جملی برسید آشتند، و هر شب بستهای
که از کوهان شتر ناهموار تر، پهلو نرم میکردند. شعر

وتخرج شوکها فی کل تلج
ویدخل کالصوارم فی نیام

بنگر این نسبت کوهست و دره

سپاه کوه شکن بعد از پنج روز از تاریخ بالا، در سرحد ولایت معبر فرود آمد. میان حد معبر
و و حد سمندر کوهی پدیدار گشت، سرها بر سوده و اضلاع از رستنیها از بن کوهی
کمر بسته، و تیغ بر داشته، جیبریان را در پناه گرفته لشکر خیبر کشای راه از دو گهتی دره

داده، یکے تل بلی و دوم تابرو- کوه شگافان سپاه بزخم تیر در نفس زدنی هرجانبے صد گذر
دره پیدا کردند، و چون تیر خویش، که از سنگ بگذرد، ازان کوه گذارا شدند، شب به
کرانهٔ آبے رسیدند، و در ریگستانے نزول کردند، ریگے که از باد اسلام می پرید، بر لشکر
معبریان، که از ریگ افزون تر بوده، حمله می آورد، و جمعیت آن پریشانان هباءً منثوراً
می شد- مصرعه کما من صرصر ذرات رمل

کیفیت فتح ملک معبر

آوردن پیل و اسپ و گوهر

اینکه این نسبت شمشیر نگر

چون جمعیت اسلام دران کفرستان درآمد، شمشیرهائے محرابی، که خدا دعا لم آلنشان
داده بود، وتحمید شان تازه کرده، بقوت بازوئے اهل جهاد محراب خویش پیدا کردند
و سر فرونهادن آغاز نهاده، سرهائے بت پرستان را پیش آن محراب بے قائم
قیامت سجود می فرمودند- و نجاست کفر را ازان دیار ملوث، که ذبیارا شستن آن
ممکن نه بود، مصرعه

همی شستند پاک از قطره تیغ

نسبت وطی است این پوشیده خوان

ولایتے مادّہ فساد ہیچ وقت فحول اسلام را بخواب نہ دیدہ، وہندوان نامرد شارستان خود را مردے نام نہادہ، و مردی برائے نام در وی نہ بہ تصور، مردی خود خوابہائے پریشان می دیدند، و صبازی شیطان آلودہ می ماندند، تا ملوک قلعہ کشائے بدان قلعہ در می رسیدند طبل زنان علم بشارستانہا می بردند، و خون ریزی بے حد میرفتند، و خود درعرق جہاد غسل میکردند، و ولایت را از خون مفسدان غسل میدادند۔ شعر

یَدِی الّدست مِن قتلی وَبَلّ دِمَائِہا
کَاَیْدِی الْعَذاریٰ مِن تَلَوُّنِ حِنَّاءٍ

این چشمہ نسبت از چہ وآب نگر

چون در شہر ذوالقعدہ روز پنجشنبہ از فرود چاہ برآمد، لشکر اسلام، بعد در ملِ وحصٰے، متعطش دریا وصبر بسر از لب آب کانوری بہمت بیر وصول روان شد، بران آہنگ کہ اگر بیر سوئے دریا گریزد۔ شعر

یَحُسُّو کَعَطْشَانٍ مُحِیطاً اَخْضَرَا
وَمِنَ السَّمَاءِ یَسِیلُ بَحْراً اَخْضَرَا

چون جوش لشکر در حوالی شہر بیر وصول رسید، از خروش دہلہائے لشکر منصور

غلغل در بیر افتاد- اگرچه از بیر نیز بانگی و فریادی بر می آمد، آن همه مانند صداے چاه آوازه بود، درون شهر بیر و رای بیر

نظم

آن بیر بلا هر دو، چون گرد فلک پیدا

باداه شیاطین قدیم بیران

طائفه هنود بیر گتی سیان را سر پوشیده می داشتند، که کسے غور او در نیابد، چون بیر را گفتند که "واقعه خواهد افتاد" سرش باز شد، دهان باز کرده بماند، خواست که چون چاه در زمین فرو رود، اما باز در خود فرو رفت، که نباید رسن در گلویش کنند، و از بنش بر برند- درین کشمکش بود، که جنبش لشکر نزدیک تر رسید- قلعه متزلزل گشت، پیش بیر را قرار نماند- خواست که سوے دریا گریزد- اول بدست و پاے سر حسرت سوے دریا پیغام فرستاد، که "چندین گاه زیر عبره ما بوده، اکنون مرا، که بیرم، از انبوهی لشکر ترک بے آبی تمام پیش آمده است، در جوار خویشم پناه ده" چون آن نفسهاے سرد بدریا رسید، دریا نیز هم در وهم زرد پوشش گشت، و از درون پر جوش خروش برآورده، جواب داد که اے بیر برین سوے نیائی، که ما را در چاه افگنی ملک از دست تو خود را در چاه افگنیم، ما حوض خشک نه ایم، که کاوکاو بیر در ما افتد- خطاب ما بحر است، و خداے ما را بزرگی داده، که ربع مسکون را محیط شده ایم- اگر موجے از لشکر پادشاه بحر و بر، به آهنگ شکار ماهی باشارت هواے سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا، جانب ما آمده، تا از تموج الطاف بزرگی ما را ریادت گرداند، ما را نیز آخر دریا می گویند، و شرمے و حیاے

داریم نفایسی که در خزینهٔ ماست برای آن روز نگاه داشته، چندین گاه عبرهٔ ما
به کف مشتی خس و خاشاک گذر داشت. اکنون که من آب را گرد لشکر پادشاه خاک گردانیده
بعد ازین من دریانه ایم. گوئی که در خزانهٔ حضرت یکی از سلهٔ خاشاکم. اگر خزینهٔ گوهر دارم،
نثار طبقهٔ ملوک خدایگانی است؛ و اگر جزائر معمور خاکیست برای خطوط دیوان اعلی
عبره هایی که بر روی آب ست، آن خود پوشیده نتواند اشت. گران تا گران سفینهای
چون عروس آراسته، هر یک جاریه است با جهان منتظر فرمان پادشاه راستین،
تا یکه تسلیم فرماید. بعد ازین ولایت حل و عقد این دیار بدست آن مالک مالک ست"

كَوِلَايَةِ الْمُلُوْكِ فِيْ يَدِ مَالِكٍ

چون این خروش دریا بگوشهای بیر رسید، بیر نیز از دل تهی بجروشید، و از غایت
بی آبی و خشکی در وی خواست، که دریا را فرو برد. چاه کور را مانست، که چشمهاش در
مغاک فرورفته بود، و هیچ تری در درونش نمانده، کارکنان بیر را نیز سررشتهٔ تمالک
از دست برفت. از انجا که آن همه آبیان را بی آبی صعب پیش آمد، ناچار اتفاق
کردند که بیر را در راه خشکی روان کنند. شعر

قَدِ اجْتَمَعَ الْخَلَائِقُ عِنْدَ بِيْرٍ
كَمَا هَجَمَتْ ظِمَاءٌ حَوْلَ بِئْرٍ

این نسبت رنگین است ز برگ تنبول

براهیه کبار، چون رایان را از برگ طاقت تهی دست دیدند، به سخنان رنگین

فرمایش دادند، که راوتان را بیرهٔ تنبول بدواد، تا جان سپاری کنند. باشارت رائے همه برگستوانی و پایک تنبول شدند. اما برائے آنکه برگ گری نوساخته کنند، تنبول می خوردند و دهان خود را در ماتم خویش پر خون میدیدند. گوئی که آن همه هندوان زرد روئے سبزه رنگ، به برگ تنبول می ماندند، از برون سبز، زرد برگ تر و خون در رگ نمانده، و مرگ برگ ایشان دندان نهاده، که دندان از خون ایشان رنگین کند. آن نه خوردن تنبول، بلکه خون خوردنی بود زیر لب، زیرا که هر بار که برگ سوئے لب می بردند بیرهٔ تنبول زیر دندان سیه روئے ایشان رنگ می آورد، و خون می گریستند، و دهان ایشان بخنده بیرون می برد. تیر نیز بموافقت ایشان بیره می خائید، و خون میخورد. شعر

يسرهم فم رحب كبيرة
فيملأ من دماء القلب بيرة

بازشد نسبت انجم طالع

تا موکب غزاة در عمرانات شهر در آمد و شعاع آفتاب شمشیر بر سر بیر دهول پرتو افگند، و درونه تاریک بیر را روشن گردانید، که هنگام زوال نزدیک آمد، آب در روئے نماند. شعر

كانوا الهنود ببطن بير تختفي
والبير كان ببطن أرض تغرب

انگاه زوال تا زمان غروب رائے زرد روئے، با زرد رویان دیگر، در صفرا می افتادند، و میخاستند بجدے، که ازان تافتگی آفتاب رانیز صفرا آمد، و از دوران درگشت، و بر زمین افتاد۔ رائے دید که روز دولتش بشب رسیده است جهان بروئے تاریک شد۔ با جمعے پریشان دل، که تَحْسَبُهُمْ جَمِیْعًا وَّقُلُوْبُهُمْ شَتّٰی، بر سمت شهر کم سیر نمودند، و ازانجا قدرے نقد و جنس که تاب منقلب او را تسکین دهد، و ابرش وا دیے چند با خود همراه گردانید، و کوکبهٔ هزیمت آراسته، بسوئے شهر کند ورفرار کرد۔ چون صرصر مهابت بغایت شدید بود، آنجا نیز قدم استقامتش قرار نگرفت، سوئے دشتهائے پیلان و بیشهائے شیران گریخت نظم

چون زحل در وبال گاه رسید
یا چو زهره بخونگاه هبوط

اینک این نسبت زمین است ولگام

جماعت مسلمانان، که بیار و هم کشته هنود علاقه داشتند، و از لگام لَا یَتَّخِذُ الْکَافِرِیْنَ اَوْلِیَآءَ مِنْ دُوْنِ الْمُؤْمِنِیْنَ، سر بیرون برده، چون دیدند که رائے را زوال جزم بگسیست، و ایشان را غاشیهٔ قیامت بر سر آمد، جهان بر سر ایشان بر سان حلقهٔ زین تنگ شد، و موج خون از پشت زین بگذشت بیش جائے نه زین خشک کردن نماند عنان از موافقت کفار بر تافتند، و در زینهار اهل اسلام پناه جستند، و لنفر اک دولت

إِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ اعتصام نمودند۔ نظم

از زینت و تشریف ملک شاد شدند

وز فوج کش اسیری آزاد شدند

اگرچہ ہر یک از آنہا بودند کہ بِنِدَاءِ بَغْيٍ وَ ارْتِدَادٍ مرتدی

نسبت اسلام و کفر است اینک این

اما چون بر دعوئے ایمان ایشان کلمۂ شہادت گواہی داد ملک اسلام بہیبت تعظیم شہادت، دو شاخۂ چوبین را، کہ شکل لا دارد، بگذاشت، کہ گلوئے ایشان را لا زند۔ و با آنکہ مباح الدم بودہ اند، و اداے شمشیر بر سر ایشان فرض، برائے حرمت دین مسلمانی تیغ بر ایشان حرام کرد۔ و پیوند عفو خلیفۂ ذو الامان مامون شان گردانید۔ و از فقہ حال کفرہ استفسار نمود۔ آنچہ طایفہ را از جہان سوزی آن آتش پریشان روشن بود ہیچ چراغ داشتند، چشم بر جادۂ خدایگانی بر رہنمونی ایشان در پے آن بیر تدبیر دیدلیم دیگر بقاعدہ درنشست، کہ شعر

یَکَادُ عُرُوقُ الْأَرْضِ بِالطُّولِ يَنْزِعُ

وَ يَدْرِكُهُمْ كَأَنَّهُمْ بَلْ مِنْ هَوَىٰ سَرِيعُ

نسبت ابر نگر لو لو بار

درین اثنا، ابر سیہ روئے از سوئے بحر یان بر آمد و بسبب آشنائی دریا جانب

ایشان جهتے سخت گرفت، وازین طرف نیز بادے نارضی می نمود. ومیخواست اکه میان عیاری بنشاند، گاه شدید میشد وگاه نرم. همبرین طرف چشمهٔ شریعت راآب میداد، وهم بدان جانب آبیان رامدد میکرد. وبرق بر دورنگی او می خندید. چون جریان قلم قضا چنان بود، که باران تیر مومنان بدان گبران پلید نرسید، هرچند لشکر اسلام جهد بیشتر می کرد باران سخت تر می گرفت. گوئی که ابر پردهٔ تقدیر بود، که پیش سپاه منصور حائل شد، تا آن اگر پیپایان راخلاص دهد،

قطعه

دران مقام که سیلے رسد ز لشکر شاه
که دستگیر شود غرقه را بجز تقدیر

تا لشکر دریاوش و پیر دمقول درآمد. پیر دمقول راوید، بیهر رفته، ودمقول نیز خالی مانده وابر کافر مزاج، که به هندوے سیه پوش مانست، ازقوس قزح کمان هندوی کشیده، وتیر باران راکشادے بهرچه سخت تر داده، قطرات را مانند پیکانهاے آبدار میفرستاد، چنانکه ازجوشن وبرگستوانی میگذشت. اگرچه اندام آهنین غزاة را ازان التفاتے نمی بود، اما قدرے از تیر مانع می شد. گاه کمانها را ازآب بے آب میگردانید، وگاه پیکها را ازهندسوے زنگه ره می نمود، وگاه بلطف میان تیر وپر در می خزید، وهر دو را ازیکدیگر جدائی می افگند، وگاه درگوشهاے کمان چینے فرو می نجیت، و ازپیش بیگردانید، نه خود درپے کمانها چنان درنشسته بود، که میخواست بند بند هریک جدا کند. با این همه تیر اندازان استاد وکمانداران داناکمان خود راکمان رستم

ساختہ بودند، کہ نہ ابر بہمن بران کار کند و نہ باران تیر وست یابد۔ و باران تیر ایشان،
کہ از سر ہوا نہ بود، ہمہ برق بلا میریخت بعضے آب گرفتگان آن آبگیرہ باشند، او بر سوراخ
ورخنہ می خزیدند، و بعضے را پیکانہائے آبدار در رخنہائے شکم چون آب در سوراخ مار
و مور در می رفت۔ و راوتان ہندو، کہ سوارگان آبی بودند، گنبد کنان در می رسیدند،
و زیر پائے مرکبان ترک پست می شدند، سیل خون و سیل آب راہ سیلان گرفتہ می دوید،
تا پیش سپاہ خلیفہ عہد قدم آدم را تشفیع سازد۔ گوئی کہ از بس شیرینی جانہائے کفرہ،
شربتہائے خون بغایت شیرین گشتہ بود، کہ ابر بہار آبے در وے می افگند، و زمین
خونخوارہ آن را بحلاوت تمام فرو میخورد۔ با چندان خرابی، کہ آن شراب مردافگن داشت،
ساقی دور از قرابہ آسمان عرق صافی میریخت، تا خرابی بیشتر گردد۔ ازان شراب
و شربت اول اجل چاشنی برداشتہ بود۔ مصرعہ

ثُمَّ یُدْوِی الْعِظَامَ فِی الْاَرْضِ

از بہر وصول، در راہے کہ از پری آب راہ از چاہ پیدا نبود، بجست و جوے
تیر روان شدند۔ از ہوا طوفان می بارید، و سواران لشکر مرکبان کشتی وش را چون
معلمان استاد سباحت می فرمودند، شعر

وَقَدْ تَجْرِیْ عَلَی الطُّوْفَانِ تِلْکَ السُّفْنُ مَجْرَاهَا

وَفِیْمَا رُوْحُ نُوْحٍ قَالَ بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا

تا در دیہے رسیدند، کہ لشکر ہند و آنجا مانند حباب خیمہ برآب زدہ بود۔ جائے کہ از حرم

وجراحت شمشیر ترکان، سر سر قهر ایشان وزید، همه بیکبار شکستند، وگوئی در زمین فرو رفتند مصرعه

کما قطرات وبل بین رمل

نسبت گم شدن و یافتن است

نزدیک میانهٔ شب، که ستاره و ماه در ابر گم شده بود، در روز از خواندن والضحیٰ وصبح از دمیدن والشمس دور افتاده، از بعضے سرعان برق سیر چنان روشن شد که رائے پے گم سر گم سوئے شہر کند و رشتافت۔ لشکر فتح یاب پے بہ پے آن گریزپائے بران سوئے مسارعت نمود، و در زمان بپاشنا از در آن شہر در آمد۔ عمارتے دید سر گم، و ہندوانے، که از قوت سر خویش پیش ازان پائے گم کرده بودند، دران حال سر گم کرده بودند، ہم بران گونه سر گم سید دیدند، و سر گم کرده رامی جستند۔ و ہیرے که داشتند، گم میکردند۔ و ترکان سرانداز، چون ہیچ جائے گره رانشان نمی یافتند، بگمان آن سر، سگبان دیگران رابے گمان سرمی افگندند، و جابجائے بجائے در جست وجوئے آن گرہ گرد نامه وار دائره می کشیدند۔

نظم

تا آن زمان که ہندو شب گم شد، و فلک
خواند از پس قرارت والشمس والضحیٰ

این نسبت پیل و پیل بالا گوهر

دران مقام چون ابر پیل وش بگشاد، صد و بیست پیل ابر وش در سلسلهٔ قید آمد - و پیل بالا خزاین، چه ازان جنس که از پشت پیل ابر چکید، و چه ازان نوع که از شکم ابر کوه ابر مانند زاید، بدست افتاد و به کفیلان خزانه تسلیم شد - و بسیار راوتان پیل تن، که چون دندان پیل پس نه خزیدندے، و از باد دست ترک، که بآسیب سخت دندان پیل را درون خزاند، چون چشم پیل درون خانها خزیده بودند، از کنجهاے خانه و گوشهاے پیلپایه بیرون می کشیدند، و زیر پاے مرکبان پیل شکوه پیل مال میکردند - چنانکه پیلکان آن سواد، از آلایش خونِ آن اصحاب فیل، طیراً ابابیل شده بودند، و نوای شکر رب الکعبه پیلانِ ابرهه سیانیدند - شعر

بلا تری تحت السماءِ کانّما
جباهُ فیولٍ لوّنوها بتخرف

باز نسبت زآب و ماهی بین

چندانکه دران خراب آباد کند در بزخم پیلکهاے کشتی شگاف طوفانِ خون راندند، نشان آن ماهی دریا یافته نه شد - زیراکه در آب ماهی راپے برون نتوان کشید، مع هذا جویندگان پیرا کهاے آب در و باد زمین براندن تیزی می بریدند، که مگر

پے بیرون آید چون آن بیگمان را پے بیرون نیرفند، گمان برند که مگر سوئے جبال کوہ نیز بجہد آنجا رویم و شست بکشایم؛ باشد، بدست افتد۔ بدین اتفاق، پیش ازانکه آبے خورند و با پائداری مشغول شوند، تندتر از آبے، که از بالا فرود آید، روان شدند۔ از آیندگان با خبر صحت اخبار کماہی معلوم گشت، که بیردران بیرانه گرونه گشته است، و از دریا نیز دست شسته، بدان سبب که دریا با چندان ایتاد، ازین دریا روان کرانه خواهد کرد۔ مصرعه

وَفِي تَحْتِ الثَّرٰى خَوْفًا يَغُوْرُ

شاخ در شاخ نسبت جنگل

سوئے جنگلے گریخته، که از بس انبوهی مورپاے در روئے نخزد، یعنی موئه گنجد۔ و اگر به مثل وہم را دخل دهند، پایش درون ماند، و وہ از بیرون آید۔ درچنین جنگلے باتنه چند تنها مانده است، و جان برده۔ ملوک رائے زن گفتند که۔ شعر

كَيْفَ الدُّخُوْلُ لِجَيْشٍ فِيْ مَضَايِقِهَا

سَوْحٌ بِلَا يَدٍ مَا خَاضَ بِالْجَبَلِ

اینک این نسبت خار و خارا

چون یقین شد، که دراسے دران خارا و خار بلباسے درخز کرد که سوزن در خز کنند،

و ہر کہ در دنبالہ او بود، دران سوزن زار خارستان مانند رشتہ در سوزن در رفت، و بیش جائے آن نماند کہ سر رشتہ آن گمشتگان را دنبالہ باز توان یافت، ملک جوئے کہ اگر نقش پیل در بہرمان ہندوی می شنید، تیزی مقراض گوش را در شب تاریران سوئے میر اند بسبب آن مہم گران نخواست کہ بہ مصالح جزوی پیکان خارا وزرا در چاکہائے دامن کوہ ضایع کند، و در پے جستے سر و پا برہنہ، کہ دریافتن ایشان از ذیل امکان بیرون رفتہ است، بدوا و در شنید شعر

لَیْسَ ذُوْالعَقْلِ طَالِبًا شَیْئًا

فِی حِجَابِ الجِبَالِ یَخْتَفِیْ

ناچار ازان خارستان دامن قبا در کشیدند، و عنانِ رجعت بہ عطف باز دادند، و در شہر کند در باز آمدند، تا در طلب پیلان گر بیہودہ کوہہائے آن زمین را، بہ گرہائے کلک دشت پیمایان بپیمایند، چون بہ جہت یافتن پیلان دیبا، روئے دیباچہ نیاز سوئے عماری چرخ اطلس آوردند شعر،

مِنْ اَطْلَسِ الْاَفْلَاکِ

جَلَّ یَا جَوَادُ اقْتَحِ الْاِقْبَالَ

بلند است این نسبت پیل ابر

بامدادان، کہ پیلان سحاب پیرامون تختِ زرین آفتاب گرد آمدند، پنہان روشن شدند،

که در شهر برمت پری بتخانه ایست زرّین پیلان رائے پیرامون آن مانند ابر هائی بلند، که گرد بر گرد آفتاب گرد آیند؛ گرد آمده اند۔ سپاه صرصر حمله چون باد تند بر اندان آن ابر ها روان شد۔ در دلِ شب مانندِ ابر و باران آنجا رسید۔ بامدادان مقدار دویست پنجاه پیل رعد خروش در سلسلۂ قید سواران باد سیر آمد۔

نظم

مانندهٔ موجهائے دریا
گویا دروان شود مسلسل

باز این نسبت کفر و اسلام

بعد آن همکش اسلام، با فوجے از غزاۃ مجتهد بعزمیت قلع معبدهٔ کفره و قمع عبدهٔ اصنام، در بتخانهٔ زرّین در آمد عمارتے دیدند، چون کفرِ عزازیل قدیم و محکم اثر و غرور دنیا فریب انگیزتر گوئی بهشتے است، که از شدّاد گم شده بود، وآن دوزخیانش یافته اند، یا لنگ زرّین دام است، یعنی که دیوه سران همه زرش سرے را ذخیره کرده بگذاشت، تا روزے سلیمان عهد شود۔

نظم

یا دیو زرّین زحل از بهر بیرآمده
چون بهر چاه کور بود، آن شد زبے آبی نگون

باز این نسبت بلند از چرخ

الحق، آن معبد فلک زده از انها بود، که سکهٔ جبت الکافر را بر زر زدند۔ زمین تا آسمان از زر عین میلی برکشیده، که چشم انجم می خراشیده، و در دیدهٔ خورشید در میرفت۔ سر تیرش در بلندی پنداری با پنجهٔ آسد بکفشیرش پیوسته اند، و بنیاد زرینش در قعر لوتۂ گل گوئی دوازده ماهی را بایک ماهی یکی کرده اند۔ در سقف و دیوارش از یاقوت و زمرد آفتاب تاب ترصیعی کرده، که بیننده را از دیدن آن سرخ و زرد پیش چشم می آمد، و دیده از خیال زر بیرفانی میشد۔ و زقصر و سبزیش، که تا جوران را سر سبزی دیده خیال رود که طوطی است از بیضهٔ ماه پریده۔ پیکر مرصع بت تصور افتد، که آفتاب را آبله دمیده است۔ نظارگی را به تیز دیدن آن عطشه بکشاید مصرعه

الحمد للہ کان ہمہ در گنج ظل اللہ شد

نسبت کعبه و بت خانهٔ کفر

فالحاصل، آن بت خانهٔ زرین، که بیت الحرام ہندوان، بحرمت تمام در کار در آوردند، و تکبیر گویان بنیاد کفر را رخنه می کردند۔ چنانکه از بانگ تکبیر، مرغان روحانی کبوتر وار معلق زنان از ہوا فرود می آمدند۔ آواز تیشه چنان میخاست، که گوشهای دیوار باز می شد از ذوق آن سماع، تیغ زرین پوش نیز سر اندازی میکرد، تا بجدے

که از جنبش او سرہائے برہمنان و بت پرستان رقص کنان از گردن فرود میدوید، و در پاہا می افتاد مصرعہ

قَدْ یَنْجَحُ کُلُّ حِزْبُ شَیْطَانِ

نسبت طلب و جواہر

خشت زر که سنگے نداشت، فرود می غلطید، و کلائیہ صندل، که آبیش نه بود، فرود میریخت۔ آن زیرہ زرد در خون طلی میشد، و آن صندل سفید چند سرخ می گشت جائے که جوہر آبدار تیغ رخشیدے، گوہر تا بدار تیغ می ورفشید، و جائے که از گلاب و مشک خلاب بودے، از خون و خوے خوناب میدوید۔ از زمینے، که بوئے مشک آمدے، بوئے خون می آمد؛ و بر در و دیوارے، که گونہ زعفران نمودے رنگ روئین می نمود۔ نظم

ہم ازاں بوئے اہل ایمان مست
ہم ازیں رنگ اہل کفر خراب

نسبت بت پرست بت نگرید

بتان سنگین، که آن را لنگ مہا دیو گویند؛ دران زمین آن لنگ دیویان را ہیچ گاہ لکد مرکب اسلام آنجا نه رسیدہ، که لنگ ایشان را بشکند۔ مومنان صلب لنگ صنا

آن همه لنگهائے بزرگ را خرد بشکستند، که لنگ مها دیو بزرگ ایشان خرد شد۔ و
دیونا را این از پائے در آمد۔ دیو اسنے که آنجا قدم استوار کرده بودند، چنان پابند گردند
وبجستند، که دریک نفس تا حصار لنک برسیدند۔ ودران هیبت لنگ نیز گریختے؛
اگرش پائے بودے۔ وابلیس دیرپائے، که دران دیوخانها اولاد آدم را پیش
لنگهائے دیوان سجده میفرمود، سوئے سرآندیپ بطریقے برون شد، که در قدم
آدم برسید وسر نهاد۔ نظم

بنگر که چه حد بود در اسلام ظفر
کابلیس نهد در قدم آدم سر

نسبت گوهر زر چون زر گوهر نگرید

چون بنائے بت خانه کان زر بود، و بنیاد دیوار هائے مرصع، کان گوهر برکندند۔
وآهن ستین را از جگر لعل آبدار آب دادند، وپولاد معول را از لعل آتشین تاب دادند و کلند را
که نقش کلید در او، از هر رخنه فتح بابے کشاد، وسیل، که غبار انگیز چشمهائے خانه است،
در عین دیوار مرصع در رفت و آب، مروارید فرود آورد۔ و در تمامی آن معموره خراب
هر کجا که زیر زمین گنجے خاک برسر مانده بود، زمین را غربیل کردند و به بیختند و برکشیدند،
چنانکه گبران را از زر جز خاک زر، واز جوهر جز جوهر آتش، باقی نه ماند۔ چون آن همه زر
بے وزن وجوهر بے بها به امینان حضرت تسلیم افتاد، سپاه فیروزمند، گران بار خزاین

بیکران و پیلان گران، ع

سبک سیر شد جانب بارگاه

بازنسبت زروشنان سپهر

چون روز آفتاب از تاج آفتاب سر بر آورد وماه ذی القعده را که جیش بے نہایت داشت فرو پوشید۔ مصرعہ

یعنی که زمه سیزده و یک شنبه

غزاة منصور به سایه بان ہمایون پیوستند، وخطائے خوئے آلوده پیشانی را از خاک آن ساحت وال سیراب کرد۔ وبتخانه بیر دھور، که سرشان بدولاب سپهر رسیده بود، و بنیاد به آب فرورفته، بطریقے برکندند، که از زیر ہر بنیاد بیرے دیگر تا ماہی برسید، و گنجہائے آفتاب ناب که در ہر منزل خانها بطا مانده بود، از حضیض خاک بر کشیدند، که بشرف بیت المال رسانیدند۔ چنان گرد از خانهائے ہنود بر آوردند که در دیده زحل پر غبار شد، شعر

وَمَحَتْ حَوَافِرُ خَيْلِهِمْ مِنْ أَرْضِهَا

بِأَهِلَّةٍ آثَارَ هَا وَنُجُومُهَا

چون بعد ازان بدو روز سایه بان سپهر وش از انجا جنبش نمود، و چون شمار ماه، که بالا رفته است، بجز را رسید، و روز جبیں از آخر درجه روشن شد۔ مصرعہ

یعنی که پنجشنبه از ماه هفده روز

در شهر گیم منزل کردند- از آنجا به پنج روز در شهر ...را که برج استقامت برادر سندر پنڈیا است نزول شد- آن شهر نیز از آن کیوانی بزرگ که ایوان عالی داشت چون خانهٔ مریخ صفیر یافتند- رائے باراتیان رفته بود، و دو سه پیل در تبخانه جگنات گذاشته- هرچند سهام سرگشته زا پیل بنات نعش طلب نمودند، همان دو سه ابر در نظر آمد و بس دیگر نشان، هیچ از آن سیارات بد اختر در پس و پیش آن دو سه ابر روشن نگشت- ملک اسد صولت را شعلهٔ خشم چنان سر کرد، که آتش در تبخانه جگنات زد، شعر،

کما استعلت الی الافلاک
وصار النجم ضمرا باحتراق

از آنجا ملک کوه استادان سه کوه گران را از باد هیبت سلیمان عهد بران کرده، به بیروت گاه رسانید- و بر عکس مثلے که کوه به کوه نه رسد، با پیلان دیگر ضم کرد- چون آن همه ابرهائے دریا جوش در شمار عارض در آمد، هنگام عرض طول صف تا سه فرسنگ برسید، و زیر پائے پیلان فرسنگ به فرسنگ هم سوده شد و هم فرسوده، پانصد و دوازده پیل، که سد سکندر را چون قومی کاغذ بر درند، تقوے فرمان سکندر ثانی در سلسله کاغذ مقید گشته، گران هیکلان، که در خرامیدن پای ایشان آواز نمی دارد، ولیکن زمین میخروشید و می گفت صح

تلنگ شاہی سلاطین کی ساعت شئی عظیم

وصف پیلان اژدہا خرطوم
کہ بود کوہ زیر پاشان موم

ہم از پیلان ست اینک نسبت این جا

کوہ پیکران گردن سرافراز، کہ از شنگرف پیشانی ابرہائے سیاہ را استر سرخ پوشانند۔ و ابرہائے چنان بلند، کہ آب از پشت شان بعد از دیرے بر زمین آید؛ و پیکرہائے چنان پرشکوہ کہ باد از سم شان زود بدم نرسد۔ جراح اثیر آتشے در ایشان نہادہ چون برق در ابر؛ و پیلبانان کنگر گیر کرکے بر ایشان داشتہ چون تیغ کوہ بر سر کوہ۔ ابر آب ریزد و نبات رویاند، طرفہ ابرے کہ آب نوشد و نبات خورد۔ کوہ سنگ دارد و ساکن بود، عجب کوہے کہ آب بے سنگ باشد و رہ سپرد۔ اگر پیران حلقش شنیدہ، کوہ ہم سنگش نہ بود، و بالان حلقش شنیدہ باد ہم سنگش نباشد۔ شعر

حیران شدہ ہر کہ ہست در پیکر او
کوہے پران و آدمی لنگر او

مردم بر گردنش چون فرشتۂ موکل سحاب، و صندوق بر پشتش مانند کشتی بر گرداب ہنگام جنبش گوئی موج دریاست شد برداشتہ، وگاہ ایستاد پنداری شہ موج

حصار است بخرطوم منجنیق آراسته. اگر موج دریا از باد ہائے نشد در زنجیر افتد، این موج از باد ہائے مستی خویش زنجیر دار. اگر شہ برج حصار را بصندوق چوب بیارایند، آرایش این شہ برج بصندوق زرنگار ہے؛ یا خور وگنبد نسبت بر چہار ستون، کہ کافران را زیر خود خاک کنند؛ و یا کوہیست بر چہار کوہ پایہ، کہ ملحدان را از بینی سارۂ خود فرود افگند. نون زند آتش را حرکت سجدے، کہ حیف خود را بیک تشدید در قاف نشانده؛ و الف خرطومش را تجویف کشش سجائے کہ تضعیف خود را بیک مد مضاعف گردانیده. سیاکن جنبیده باچنان روانی، سبک رونده صبا چندان گرانی، شعر

تِلْكَ الْاَفْيَالُ اِذَا مَا وُصِفَتْ
ثقل الفکر بجد ضمنا

وصف نگاوران کہ از اسپستان بکار
گرد و آخر اسپ آخر سنگین بر ذنگار

هم زاسپ است نسبت این جاہم

پیل چون سوئے پیل داران رفت	عرض سہلئے فرس شماران رفت
عارض آورد یک بیک بسمار	باد افسار بستہ پنج ہزار

مرکبانی یمانی و شامی
بحر پایانی، که چون سواره که آب
در شتابندگی چو برقِ یمان
تنگ شان آدمی ز سرعت حال
دم شان ز نرمین دام صبا
هر یک آهوتنی، که از تگ پای
بر هوا ایستاده گاه درنگ
رفته نوعی به چشم خفته درون
سره کرده چو راه ناهموار
پست گیر آنچنان که رفته فن
مرکبانی بدین جمال دو هنر
همه تسلیم پایگاه شدند.
کرا اگر فتح این شاه است
باد و قبضهٔ این شه عالم

خواب گاهی روان بخوش گامی
همه گنبد کنان روند به آب
گل صفت، باد اصل نرم دهان
درنیابد مگر به وهم و خیال
گوش بر رسته سوسنی به هوا
سایهٔ خود گذاشته برجای
در شده همچو آتش اندر سنگ
که درون رفتنش نه برده برون
چشم سوزن بدیده در شب تار
همچو رشته به چشمهٔ سوزن
چون به عرض آمدند سرتاسر
معتقد جناب شاه شدند
سند دیگر چنین در راه است
کرهٔ خاک، بلکه کره هم

صفت لشکر بحری و کانی
بابت افسر سلیمانی

این گهراین جا هم ز جوهر نسبت ا

واگر در صفت صندوقهاے جواهر اوصاف نه در هیچ صندوق سینه گنجد، و نه در
درج دے سنجد. پانصد من جواهر که هر درم سنگے ازان برابر دینار مغربی خورشید
بر توان کشید، هر یاقوتے بران گونه که آفتاب را قرنها دیده خیره باید کرد، تا
یک نقش بدان زیبائی از کارگاه خارا بکشد؛ و هر درے بران آب، که ابر را سالها
از پیشانی خوے باید چکانید، تا یک تحفه ازان بابت بحر انداز دریا برساند؛ و هر
لعلے بدان که کان را روزگارها از چشمهٔ خورشید خون باید خورد، تا یک نگین بدان نمونه
بدست افتد؛ و هر زمردے بدان که فلک مردمی اگر خود را پاره پاره کند، پارهٔ بدندان
نخاید؛ و هر الماسے از دوی خوش و روشنائی بدان لطافت، که پنداری قطره ایست
از چشمهٔ خورشید چکیده. جواهر دیگر ازانها که، شعر

تَهَاوَت مِن حَمدِ النَبات ضِیاؤها
کَمَاءٍ کَثِیرٍ مِن اِنَاءٍ صَغِیر

کیفیت اتمام مهم معبر
فیروزی جیش پادشاه کشور

اینک این نسبت تعبّد و طاعت

چون به نصرت معبود انس و جان، و گرفت صدق نیت امام عهد و خلیفهٔ زمان، غازیان باسنّت جملگی معابد کافر به رابه عزیمت صادقه بر مصلّاے زمین در سجود آوردند، و اصنام سنگ را، بر سان دل سنگین پرستندگان بشکستند، زمین سفیان پاک، که آن همه سنگهاے آلوده را به سختی تمام خرد می کردند؛ و شیطان نیش پیش خویش دیوار برمی آورد، تا دل مومنین مومنان از شکستن آن معبودان باطل فراغ کلی یافت - وپیلانے، که آستان بتخانه را به پیشی رفتند، براے احرام بندگی بیت العتیق اسلام قبا ر اطلس لعل را جامهٔ احرام ساختند، و براے سجو و عبودیت با وشاه سفت اقلام پیشانی راست کردند. و ذخایر واموالے، که قیام آن جماعت مدابیر بدان بود بلکه قبلهٔ اقبال وکعبهٔ آمال ایشان، همان براے حضرت در جمیع جامع آمد، و همگی عزایم جهاد که از جملگی فرایض بود به متابعت امر امیر المومنین اقامت پذیرفت. بلک غازی وسایر مجاهدان جیش منصور لشکر اند، وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ در مقام تعبّد روے نیاز را از خاک تضرع تیمم دادند، خاک را از عرق جبین آلودهٔ کردند و بدعاے از دیاد دولت خلافت دست امید را تا بجدے بالا بردند، که بحمد الله اجابت رسید، شعر

وَقَدْ وَضَعْتُ مِنَ الْهِنْدِ تَنْدَلا   مِنَ الْهِنْدِ عَلٰى يَدٍ تَشْدُ بِكَفٍّ

بازگشتِ لشکرِ منصور با فتح و ظفر
سوی والا بارگاه پادشاه بحر و بر

باز نسبت ز علویات بنگر

چون در شب یکشنبه انجمن کواکب سوی سواد اعظم شاه رجوع کرد، سایبان شفق دام را بر عزم اتصال به برج آفتاب سلطنت کردند. و از شادی رجعت سوی شهر علم آواز برکندن میخها، سر دراوق چون غلغل تسبیح اوتاد دلها را در هزت آورد. بامداد آن که روز آفتاب از سر افق روشن گشت، و شمار ماه با دل دلور سید یعنی یکشنبه و ز ذوالحجه چهار

باز نسبت لشکر و حشمات

سوی درگاه بحر بسطت کوچ کرد. لشکری گران با پیل بسیار و خزانهٔ بیشمار منزل مسارعت می نمود، و ظفر با فر تمام مژدهٔ پیش می برد، و فتح فتوحات آینده را تدبیری می اندیشید، و نصرت در همگی امور یاری میداد، و حفظ خدای پاسبانی میکرد

نظم

هر سپه که پاس عالم دارد
چون حفظ خدای پاسبانش نه بود

اصغار و کبار لشکر منصور، یَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ اهتزاز می نمودند و هزاهز در کفرهٔ کَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ می افتاد. از بس که جمهور خلایق را العطش خاک بوس درگاه مغلوب

گردانیده بود، آن ہمہ عقبات گذشتہ باز می گذشتند، وسہل مینمود- فی المثل کہ کھائی کہ از تصوّر آن اندام گران شود، بہ تیزی تگ وتگ تیزی می بریدند، کہ ہیچ گرانی نمی آورد و دمنا کھائے، کہ اگر مردم در خواب بیند از خواب بجہد، چنان بے خبر می نوشتند، کہ گوئی در خواب می جہند- خارہائے، کہ از یاد کردن موئے براندام زوبین گردد آن زوبین زیر پہلو از موئے اندام سازوار تر می آمد- آبہائے، کہ از خیال آن مردم در بحر حیرت غرق شود، مانند شناوران کامل، کہ بر آب خفتہ آشنا کنند، بآسانی عبرہ میکردند، تا میان ہواہائے گرم و بارانہا و ژالہا سخت و نرم، باابر و ابر د تکام، در کنف مظلۂ ظل الٰہی، ایمن از تف وتاب، فارغ از رنج و عذاب، بجناب دولت مآب پیوستند شعر

فَقَدْ شَکَرُوْا عَلٰی نِعَمِ السَّلَامَۃْ

وَرُفِّیتْ فِیْ الْاَوَامِرِ بِالْکَرَامَۃْ

نسبت باربادشاہ نگر

چون شجرۂ روز از اول بامی گشت وآسمان سال از دین بے پایان لبست، ماہ را ہنوز اوّل دولت بود، نظم

یعنی دوشنبہ زجماد دوم چہار

تاریخ عام یازدہ وہفصد از شمار

ودرین تاریخ آفتاب بلند اکلیل فراز زرین بار عام فرمود، وذیل چتر ظل یزدان

بیار است، شعاع جهانش چشم بد را دورباش میزد، و سواد چترش بختهای خواب
آلود را سرمهٔ بیداری در چشم می‌کشید. دستارچه دورباش دستارک نور بر سر مریخ
خونریز داده بود، و حمائل کمر شمشیر دوال در گردن آفتاب افگنده. سپهر با چندان خیره
کشتی از لمعهٔ سنانها دهره میخورد، و زمانه با چنان چیره‌دستی از تندی کمانها سهم زده میماند
ملوک در صفهای انبوه بران گونه کمر با کمر می‌سودند، که لعل زمرد میشدند و زمرد لعل. و
جبینها در قطارهای باشکوه بران سان جبین بنعل زمین میزدند، که خاک زر می‌شد
زر خاک. روی زمین از سجدهٔ ملوک کبار پر از پشته‌های کوه می‌نمود. و پشته‌های
خاک از سودن جبین رایان تکیه‌دار زعفران رنگ شده بود. از بانگ بسم الله
ملائک را در سر می‌افتاد، که سجود آدم علیه السلام را منشا گردانند، و از آوازهٔ ما لعنه الله
عزازیل را سر آن می‌بود که بنی آدم را سجدهٔ اتحاد بجای آرد؛ چنانکه چابک وشان
خسرو روم را حبشی میساخت، و چوب سهم الختنان شاه زنگ را رومی میگردانید
صبای تربیت به لطافتی می‌وزید، که پردهٔ توقف از جملگی مرادات مردم می‌ربود.
و باد هیبت به تندی می‌رفت، که اگر نه پیلان را بارگران حضرت لنگر شدی، ایشان را استادن
پارا نبود. چون ترتیب بار پادشاهانه در سینهٔ سپهر مرتب گشت، قطعه

بسوی تخت فلک خواند آیة الکرسی
دمید چار ملک چار قل چهار ارکانش

بنده دو هکش پادشاه، اگر شرط بندگی چنانچه تقریر به تحفهٔ بجای آورده بود، با ملوک

و اکابرے کہ نام و ہمّت چو تند و در احیاے سنت غزا جان بسیار بہا نمودہ استعد

سجود تخت پیشانی بخت کشادہ در رسید ۔ و چہرۂ عبودیت را در صحن بارگاہ نقش بساط

ساخت ۔ و آواز بسم اللہ چنان بلند بر رفت کہ رحمت خدائے بدان حبل متین از آسمان

فرود آمد ۔ شعر

الا یحمد الجہات جیشاً مثقلا

توانیت دین الحق بالنبل الاول

نسبت جوہر و جسم حکمت

عرض غنایمے کہ از طول مسافت چندانکہ در عرق بحر محیط نہ گنجد آوردہ بود و ہم

آغاز شد اجسام گران پیلان جوہر پیکران و جمع قلیل حشم بسیط خاک را فرو پوشیدہ

حمل جوہر بر پشت حیوان حمال بہ بدیہہ نظر اثبات میکرد کہ جوہر بالا از جسم است ۔

نثار کہ زیر پاے انسان و فرس علی العکس حشم را بالا از جوہر ساختند ۔ و تنگی مردم کہ

در چشم چنان آراستہ اند کہ چشم بد و جوہر و جسم پیل و جوہر بے قلیل حیوان بود ۔

ہر زندہ پیل را مادہ چون کوہ ، و مادہ را نیز صورتے باشکوہ عجیب ہیکلے بہ بست قوی

از پاے تا سر ، و از خرطوم تا دم قبہ ے از آن در از ، و از پشت تا شکم چنان کہ

نگاہ کنند ہیبتے دیگر بہم در این چشم تمام نتوان گفت ع

باقی ہمہ قدر بست نہ بعد

بادشاه جان بخش مرکریم جان ده وجان ستان را، بنا بر یافتن این نعمتهائے جسیم، اداے شکرے، کہ آن را اجسام بسیط سموات محیط نتواند شد، بجاے آورد۔ از آثار این شکر عجب نہ باشد کہ اگر ہمگی ابعاد جسم بسیط زمین را ہشت نقطۂ شمشیر او در گیرد۔ زیرا کہ اتمام تمامی نعمتہائے جسیم بہ نقطہاے شکر بستہ اسپ، مصرعہ

کما اتمامُ جسمٍ بالنقاط

چند حرفے در اختتام کتاب

عذر سہو و خطا برون حساب

فروخوان نسبت دیوانِ انشا

بفضل خالق قلم، این فتح نامہ، کہ شالے است از دیوان انشائے خسروی موشح بہ طغراے ابو المظفر محمد شاہ السلطان، اختتام یافت۔ ولکبیت نسخے چند از مغانی این غازی در سواد و بیاض لیل و نہار تا ذیل یافت تاریخ عام ہر شہر گردانیدہ شد بسبب اختصار این شرح و انحصار بر چند فتح، آنکہ چون زدن طغراے خدایگانی ساختہ اند بجہت گرد آوردن گوئی زمین حقیقت است کہ فتح قاصد براے ان کار در ربعہ آفاق بخواہد دوید، کہ فرمان مہر و قدر است بادشاہ قاف تا قاف برساند سہل باشد کہ در درج تصنیف بندہ چند جواہر منظوم تواند بود، کہ

نشر چندین صحایف فتوح توان کرد پس ناچار از چندان نشر شمایل شمه، واز آن همه تیغ گذاری حرفے، برسر قلم کردم، وبلباس عبارتے، که بر قد معنی بدرستی وراستی تمام توان خواند، چند رقعه دارے بران پوشیدم۔ ونخواستم که هیچ نظم بیگانه از عربی وفارسی سر قلم راسیه بگرداند، وروئے صفحه را ابلق، زیرا که شعر

مَن یَستطیعُ عباءةً فی بیتِه

لِم یَستعینُ الخزّ من اَصحابِهِ

محقق گشت، که ترکیب این یکدو حرف که برهم بسته ام، از مرکبات دوحرفی کودکان بے معنی تراست۔ وترتیب این الفاظ، که آب دهان برروئے کار فرسوده، از وصل کاغذ، که آب دهن کنند، سست تر، وآنکه بحساب خویش دقائق چون موئے باریک برسر قلم آورده ام، پریشان تر از خطے است که موئے برسر قلم باشد، اما درین کتاب که ابدے چون از توفیق نصرٌ من الله استمداد نموده ام، امید دارم که بدیع بدائع درنظر سلطان الاسلام بیار اید پیشان به عنوان قبولش

مناجات در التماس قبول

دیگر زاستن مغفرت النزول

نسبت قرآن نگر چون لوح نور

اے نگارندهٔ هدیهٔ هدایت بر تختهٔ دل مومنان، این بیان قوارع ملکے اکه از سورهٔ فتح و آیات نصر جنود محمدی مبنی است، بر ذات ختم الخلفاء امیر المومنین محمد، که نور إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ در لوح جبین او لایح است دو فتح خجسته و فرخنده گردان- واگر در صحف این اسفار قلم تالی را جائے بیرون از جدول ادب جولانے رفته باشد وکلماتے که شایان شان پادشاهان دین پناه بود از سر جهل و سهو غفلت به تحریر پیوسته، بران ضمیر ملهم، که نسخه ایست صحیح از لوح محفوظ، آیت وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ ثبت کنی، تا عفو عمیم خود را حافظ جان بنده گرداند- واگر رقم خطائے نگاشته شده است که اهل معانی و بیان را بر حرف آن جائے انگشت نهادن تواند بود، پرتو قبولے از عالم عنایت نامزد فرمائے، که صورت نقش در نوروان پوشیده ماند- واگر در ظهر و بطن این اجزا نتیجه بر خلاف ام الکتاب زاده است ختم کتاب برین کلمه می کنم که لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ- و دعائے ختم این است، که تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى عَبْدِكَ وَرَسُوْلِكَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَأَصْحَابِهِ الطَّيِّبِيْنَ الطَّاهِرِيْنَ الْمَعْصُوْمِيْنَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ ٥ (اصل این کتاب بعد از رحلت امیر خسرو بیاز ده سال تحریر واقع شده بود)

Khusrau emphatically expresses his willingness to recast his book according to the Sultan's wishes. But as Mohammed ibn-i Khawend Shah (Mirkhond), the author of *Rauzatus Safa*, remarks, the official historian should by hints, insinuations, overpraise and such other devices as may come to hand, never fail to express his true opinion, which, while remaining undetected by his illiterate patron, is sure to be understood by the intelligent and the wise. Amir Khusrau had no liking for the *Malik Naib* Kafur-i-Sultani whom he abuses in the *Dewal Rani.* His keen sense of the religious and the poetic in life could not but revolt against the senseless vandalism of the Deccan campaigns. Hence the ghastly realism of his sketches. He may, or may not, have wept tears of blood over the fall of an ancient civilization; but his mode of expression leaves little doubt that the greed of gain and not the service of the Lord was the inspiring motive of the invaders. One thing alone was clear after the day of stormy battle: '*You saw bones on the Earth.*'

demonstrated to the idol-worshipping Hindus." "They saw a building (the temple of Barmatpuri) old and strong as the infidelity of Satan, and enchanting like the allurements of worldly life. You might say it was the Paradise of Shaddad, which after being lost, those hellites had found, or that it was the golden Lanka of Ram.........The foundations of this golden temple, which was the 'holy-place' of the Hindus, were dug up with the greatest care. The glorifiers of God broke the infidel building, so that 'spiritual birds' descended down like pigeons from the air. The 'ears' of the wall opened at the sound of the spade. At its call the sword also raised its head from the scabbard, and the heads of Brahmans and idol-worshippers came dancing to their feet at the flashes of the sword. The golden bricks rolled down and brought with them their plaster of sandal-wood; the yellow gold because red with blood, and the white sandal turned scarlet. The sword flashed where the jewels had once been sparkling; where mire used to be created by rose water and musk, there was now a mud of blood and dirt; the saffron-coloured doors and walls assumed the colour of bronze; the stench of blood was emitted by ground once fragrant with musk. And at this smell the men of Faith were intoxicated and the men of Infidelity ruined."

Is this the trumpet of a bloated fanaticism or the excruciating melody of the tragic muse? Was Amir Khusrau praising the idol-breakers or bewailing their lack of true faith? It must not be forgotten that a courtier presenting an official history to the Sultan had no freedom of opinion, and Amir

safe. "It is not permissable to injure a temple of long standing" was the *fatwa* (judgment) of a Qazi in the reign of Sikandar Lodi, and it undoubtedly expresses medieval Muslim sentiment on the matter. The Sultan could prohibit the building of a new temple or mosque, though apart from occasional vagaries the right was rarely exercised; but the destruction of a standing temple is seldom, if ever, heard of. It was, however, different with a temple standing in the dominion of another ruler ; it had no Imperial guarantee to protect it and could be plundered with impunity because its devotees were not the Sultan's subjects and their disloyalty and sufferings could do him no harm. The outlook of the age was essentially secular. Religion was a war cry and nothing more.

A superficial reader of the *Khazainul Futuh* might be inclined to think it inspired by bigotry and fanaticism. But this would be a serious error. Amir Khusrau's religious outlook was singularly tolerant ; an examination of his *Diwans* can leave no other impression on the critic's mind. Even in the most bitter expressions of the *Khazainul Futuh*, there is a veiled suggestion. Of what? "So the temple of Somnath was made to bow towards the Holy Mecca, and as the temple lowered its head and jumped into the sea, you may say the building first said its prayers and then had a bath. The idols, who had fixed their abode midway to the House of Abraham (Mecca) and way-laid stragglers, were broken to pieces in pursuance of Abraham's traditions. But one idol, the greatest of them all, was sent by the *maliks* to the Imperial Court, so that the breaking of their helpless god may be

the inclination to enrol converts, and they were too good soldiers to let an irrelevant consideration disturb their military plans. Of course the *name* of God was solemnly pronounced. The invaders built mosques wherever they went and the call to prayer resounded in many a wilderness and many a desolated town. This was their habit. Of anything like an idealistic, even a fanatic, religious mission the Deccan invasions were completely innocent.

But it would be a serious mistake to interpret the political movements of those days in the light of modern national feeling or the religious enthusiasm of the early Saracens. The fundamental social and political principle of the middle ages was loyalty to the salt. It over-rode all racial, communal and religious considerations. The Raja's Muslim servants followed him against the Sultan just as the Sultan's Hindu servants followed him against the Raja; neither felt any inner contradiction between their religion and their life. Loyalty to the salt (*namak halali*) was synonymous with patriotism; disloyalty to the salt (*namak harami*) was a crime blacker than treason. Irrational as the principle may seem, it prevented communal friction and worked for peace. Conversely, for the ruler all his subjects stood on an equal footing. The Hindu subjects of a neighbouring Raja were the proper and inviting objects of a holy war. But not so the Sultan's own Hindu subjects. They were under his protection and his prosperity depended on their prosperity. Learned writers may call them *zimmis* (payers of tribute) in books of religious law. But men of practical affairs know the ground they stood on and the power of the mass of the people. The temples in the Sultan's dominions were perfectly

stake to the terrible Sultan of Delhi. It was a mad dance of rapine, ambition and death. "The Hindu *rawats* came riding in troops but were laid low before the Turkish horses. A deluge of water and blood flowed forward in order to plead for mercy before the Caliph's troops. Or you might say that owing to the great happiness of the infidel souls the beverage of blood was so delicious, that every time the cloud rained water over it, the ferocious earth drank it up with the greatest pleasure. But inspite of the great intoxicating power of this wine, the *saqi* poured here clear liquid out of the flagon of the sky to increase its intoxication further. Out of this wine and beverage Death had manufactured her first delicious draught. *Next you saw bones on the earth.*"

If Amir Khusrau had been writing in the age of the Puranas, he would have represented Alauddin as an incarnation of Vishnu and described his opponents as malicious demons. That is how the Aryans blackened the character of their enemies and justified their agression. A modern writer would white-wash the same cruelties by talking of liberty, justice, the duty of elevating backward races and, with solemn unconscious humour, advance the most humane arguments to justify the inhumanities of war. But Amir Khusrau was not a hypocrite; he saw life through plain glasses and the traditions of his day made hypocrisy unnecessary. The Deccan expeditions had one clear object—the acquisition of horses, elephants, jewels, gold and silver. Why tell lies? The Mussalmans had not gone there on a religious mission; they had neither the time nor

it is difficult to be certain that all the gaps have been filled.

Inspite of these serious shortcomings, the *Khazainul-Futuh* is, for the critical student, a book of solid worth. Amir Khusrau exaggerates and we can make allowance for his exaggerations. He leaves blanks which other historians enable us to fill up. But he is too honest and straightforward to speak a lie, and we can safely rely on his word. He is exact in details and dates and enables us to make a fairly complete chronology of Alauddin's reign (7). Inspite of the artificiality of his style, his descriptions have the vivid touches of the experience of an eye-witness. He is a soldier at home in military affairs, in the construction of siege-engines and the tactics of the battle-field; and a careful examination of the *Khazainul Futuh* will enable us to obtain a fairly good idea of the art of war in the early middle ages. Even where he tells us nothing new, he serves to confirm the accounts of others. He did not sit and brood in a corner. He mingled with the highest and the greatest in the land, and when he took up his pen, it was to write with a first hand knowledge of affairs. The sections on the Deccan campaigns are a permanent contribution to Indian historical literature. They embody the romance of a jingoistic militarism, no doubt, but a romance none the less: long and heroic marches across 'paths more uneven than a camel's back,' temples plundered, *Rajas* subdued and the hoarded wealth of centuries brought at a sweep-

---

(7). Barni, our standard historian for the period, is very parsimonious and incorrect in dates.

was simply a current fashion and nobody attached any significance to the words used. Exaggeration is not a commendable habit, but understand it as a habit and it will no longer veil the true meaning of the author.

Ziauddin Barni complains that Kabiruddin simply confined himself to those events which were creditable to Alauddin. This is certainly true of Khusrau's work. He will not utter a lie, but neither will he speak 'the truth and the whole truth'. On the 16th Ramzan, 695, (July 9, 1296 A. D.) Sultan Jalaluddin was assassinated on the bank of the Ganges by the order of Alauddin Khilji, who was then Governor of Karra. It was an atrocious murder but Amir Khusrau simply ignored it. "As Providence had ordained that this Muslim Moses was to seize their powerful swords from all the infidel Pharoahs.........he mounted the throne on Wednesday, 16th Ramzan, 695 A. H." What else was there to say. He was not brave enough to defend his murdered patron nor mean enough to blacken his character after his death. He simply turned away his eyes. Similar omissions strike us in the chapter on the Mongols. Nothing is said of the campaigns in which Alauddin's armies were defeated. The Mongols twice besieged Delhi and Alauddin's position was extremely critical (6). But Khusrau has not even indirectly alluded to these momentous events. We are able to make up for some of the omissions with the help of Barni and other historians, but

---

(6). In the first invasion the Mongols were led by Kutlugh Khwaja and in the second by Targhi. Barni, who is brief and hasty in his accounts of wars, gives a detailed account of the two sieges of Delhi, probably because Kabiruddin and Amir Khusrau have preferred to be silent about them.

Khusrau, if a scholar, was also a courtier, and a courtier is devoted to the fashion of the passing hour. The fashion had been set by Kabiruddin and his predecessors. Khusrau blindly followed it.

The *Khazainul Futuh* is not merely a challenge to the *Fath-i-Nama* of Kabiruddin; it is also a continuation of it. Barni seems to imply that Kabiruddin was a survivor from the preceding age and he may not have lived to complete his voluminous work. If so, the disproportionate length of the Deccan campaigns in the *Khazainul Futuh* becomes intelligible The *Khazainul Futuh* is essentially a history of the Deccan invasions. Alauddin may have asked Khusrau to continue Kabiruddin's work, but Khusrau's introductory remarks make it probable that he wrote on his own initiative and expected the Sultan to accept it as the official account of the reign. The *Fath-i-Nama* had made a detailed description of the earlier events unnecessary, and Khusrau merely summarises them to enable his book to stand on its own feet. But the Deccan campaigns are given in detail, probably after the manner of the extinct *Fath-i-Nama*.

Amir Khusrau wished his work to be an official account of Alauddin's reign and the *Khazainul Futuh* has, consequently, all the merits and defects of a government publication. It credits Alauddin with every variety of virtue and power and his officers also come in for their due share. All governments live on lies or, atleast, a partial suppression of truth. But Amir Khusrau's hyperbolic exaggerations are less deceptive and dangerous than the insidious propaganda of modern governments. His adulation and flattery neither deceived nor was intended to deceive; it

case, have made its preservation difficult. But Barni and Khusrau had the *Fath-i-Nama* before them and accomodated their histories to it. Barni, who was essentially a man of civil life, allowed Kabiruddin to speak of Alauddin's conquests, and confined his own history to an account of administrative and political affairs, merely adding a paragraph on the campaigns here and there for the logical completeness of his work. Amir Khusrau was more ambitious. He pitted himself against Kabiruddin's great, if transient, reputation and on Kabiruddin's own chosen ground. Hitherto his pen, "like a tire-woman, had generally curled the hair of her maidens in verse", but it would now bring "pages of prose for the high festival". Let not critics dismiss him as a mere poet, living in a mock paradise and incapable of describing the affairs of government and war. If he had wings to fly, he had also feet to walk. He would even surpass Kabiruddin, whom shallow critics considered 'the greatest of all prosaists, ancient and modern.' He would excel in all that Kabiruddin had excelled. The four virtues (or defects) which Barni deploringly attributes to Kabiruddin are all painfully present in Khusrau's work—an artificial style adorned with figures of speech, an exclusive devotion to wars and conquests, the elimination of all facts that were not complimentary to Alauddin, and, lastly, an exaggerated flattery of the Sultan. In the *Panj Gunj* he had imitated the *Khamsah* of Nizami and walked as far as possible in his predecessor's foot-steps. It was a mistake, but he repeated it once more in the *Khazainul Futuh*. We do not see Khusrau's prose in its natural dress; it is draped and disfigured into an imitation of Kabiruddin's extinct composition. For Amir

and modern. But of all the events of Alauddin's reign, he has confined himself to a narration of the Sultan's conquests; these he has praised with exaggeration and adorned with figures of speech, and has departed from the tradition of those historians who relate the good as well as the bad actions of every man. And as he wrote the history of Alauddin during that Sultan's reign and every volume of it was presented to the Sultan, it was impossible for him to refrain from praising that terrible king or to speak of anything but his greatness."

So Amir Khusrau, though the poet laureate, was not the court historian of Alauddin Khilji; that honour belonged to Kabiruddin who was considered to be the greatest prose writer of the day. The official history by which Alauddin expected to be remembered by posterity was not the thin volume of Amir Khusrau but the ponderous '*Fath-i-Nama*' which was prepared under the Sultan's personal supervision. The '*Fath-i Nama*' has disappeared; its manuscripts may have been intentionally destroyed during Timur's invasions or under the early Moghul Emperors for it must have been full of contempt and arrogance towards the Mongol barbarians (5); Ferishta and the later historians do not refer to it and its great length would, in any

(5) The same fate has overtaken other medieval histories, for example the first volume of *Baihaqi*, the *Autobiography of Mohammad bin Tughlaq* and the last chapter of Afif's *Tarikh-i-Feroz Shahi*, which was a violent attack on Timur and is found torn or missing in most volumes.

no such massacre, and Khusrau himself goes on to assure us: "My object in this simile is not real blood but (only to show) that the sword of Islam purified the land as the sun purifies the earth." The *Khazainul Futuh* has to be interpreted with care, and in the light of other contemporary material; it would be dangerous and misleading to accept Khusrau's accounts at their face value. Still the labour of interpretation is well repaid by the new facts we discover.

The *Khazainul Futuh* naturally falls into six parts—the introduction, administrative reforms and public works, campaigns against the Mongols, the conquest of Hindustan, the campaign of Warangal and the campaign of Ma'bar. The space devoted to the various sections is surprisingly unequal. About two-third of the book is devoted to the Warangal and Ma'bar campaigns, while the other measures of Alauddin's reign are summarised in the remaining third. The reason for this is perhaps not impossible to discover. A remark of Barni *(Tarikh-i-Ferozi* page 361) seems to throw light on the real character of the *Khazainul Futuh* as well as the *Tarikh-i-Ferozi.* "The other great historian of the time (of Alauddin) was Kabiruddin son of Tajuddin Iraqi. In the art of composition, eloquence and advice, he exceeded his own and Alauddin's contemporaries, and became the *Amir-i-dad-i-lashkar* in place of his revered father. He was held in great honour by Alauddin. He has displayed wonders in Arabic and Persian prose. In the '*Fath-i Nama*' (Book of Victory) which consists of several volumes, he does honour to the traditions of prose and seems to surpass all writers, ancient

his prose would have marched along routes quite different from those selected by Alauddin's generals. The reader, who wishes to discover the true historical fact, has first to analyse Khusrau's literary tricks and critically separate the element of fact from the colouring imparted to it by Khusrau in order to bring in the allusions. At times the literary tricks make us ignore the fact at the bottom. "*Allusion to virtue and vice*—Though the giving of water (to the thirsty) is one of the most notable virtues of this *pure-minded* Emperor, yet he has removed *wine* and all its *accompaniments* from *vicious* assemblies; for *wine* the daughter of grape and the sister of sugar, is the mother of all *wickedness*. And wine, on her part, has washed herself with salt and sworn that she will henceforth remain in the form of vinegar, freeing herself from all *evils* out of regard for the claims of '*salt*'" (4). This would have appeared a mere literary flourish if we had not been definitely told by Ziauddin Barni that Alauddin carried through a series of harsh measures for the suppression of drinking in Delhi. Conversely, the allusion may have no basis of fact at all. "*Allusions to sea and rain*—The sword of the righteous monarch completely conquered the province (Gujrat). Much *blood* was *shed*. A general invitation was issued to all the beasts and birds of the forest to a continuous feast of meat and drink. In the marriage banquet, at which the Hindus were sacrificed, animals of all kinds ate them to their satisfaction". This would seem to indicate a general and intentional massacre. But there was

(4) Wine and sugar may be both produced from the same grapes and the addition of salt turns wine into vinegar.

ted to shock and disgust. His one desire is to convince the reader of his own mental power and in this, so far as contemporaries were concerned, he certainly succeeded. But Amir Khusrau, for all his artistic talents, never comprehended that a book of prose, like a volume of verse, should be a thing of beauty and of joy.

The *Khazainul Futuh* very well illustrates the general character of Khusrau's prose. It is divided into small paragraphs; every paragraph has a heading informing the reader what allusions he is going to find in the next few lines. A single example will suffice. "*Allusions to water.* If the *stream* of my *life* was given the good news of *eternal existence*, even then I would not offer the *thirsty* any *drink* except the praises of the Second *Alexander* (3). But as I find that human *life* is such that in the end we have to *wash* our hands off it, the *fountain* of words will only enable the reader to moisten his lips. Since the achievement of my life-time, from the cradle to the grave, cannot be more than this, I did not think it proper to *plunge* to the bottom of endless *oceans*, but contented myself with a small quantity of the '*water* of *life*'". And so it goes on, wearisome and artificial, from beginning to end.

It is obvious that such a procedure detracts much from the value of an historical work. Only such facts can be stated as will permit Khusrau to bring in the allusion; the rest will be only partially stated or suppressed; and Khusrau's only resource was to make his paragraphs as small as possible, otherwise

(3) Alluding to the first Alexander's efforts to discover the water of immortality.

flocked to his door (2). He seems also to have beguiled his leisure hours in discovering new literary tricks and often sent them as presents to his friends. The *Ijaz-i-Khusravi* is the accumulated mass of these miraculous prose compositions which Amir Khusrau had been amassing for years and edited in the later part of Alauddin's reign. Most of the pieces are tiresome and frivolous, but others throw a brilliant light on the social life of the day. Amir Khusrau's second prose-work, the *Khazainul Futuh* is the official history of Alauddin's campaigns.

Amir Khusrau was a man of wit and humour. His fancies are often brilliant. Nevertheless nothing but a stern sense of duty will induce a modern reader to go through Khusrau's prose-works in the original. His style is artificial in the extreme; the similes and metaphors are sometimes too puerile for a school-boy; at other places the connecting link between the ideas (if present at all) is hard to discover. Prose is the natural speech of man for ordinary occasions, but Amir Khusrau's ideas seem to have come to him in a versified form. So while his poetry has all the beauties of an excellent prose, his prose has all the artificiality of very bad verse; it is jejune, insipid, tasteless and wearisome.

Failing to realise that the true beauty of prose lies in its being simple, direct and effective, he tries to surprise his readers by a new trick at every turn, attacks him with words the meaning of which he is not likely to know, or offers him metaphors and similes calcula-

(2) One of the letters has been translated in Elliot and Dowson. There are others of equal and greater value.

INTRODUCTION.

BY

MOHAMMAD HABIB,
Professor of History, Aligarh.

Poetry was Amir Khusrau's mother-tongue; prose he wrote with difficulty and effort and he would have been well advised to leave that region of literature to more pedestrian intellects. But it was not to be expected that such a consideration would serve to check his exuberant genius. Apart from the introductions to his *Diwans*, two of his prose-works, differing in volume and value, have survived to us. The first, *Ijaz-i Khusravi* (Miracles of Khusrau) is a long work in five volumes on figures of speech (1). It contains every variety of miracle known to the penman of the age—petitions to high officers composed of vowels only, verses which are Persian if you read them from right to left and Arabic if read from left to right, compositions from which all letters with dots are excluded, and many such artificialities of wit and style which may have delighted and consoled the author's contemporaries but fail to attract our modern taste. Some of the letters included in the volumes have a solid historical value. An application to a government officer requesting for a post or complaining against the misbehaviour of neighbours was sure to attract attention if drafted by Khusrau; and the poet was too inventive not to have a new 'miracle' ready for every occasion. It is easy to understand that supplicant

(1) Published with marginal explanations by Newal Kishore Press, Lucknow.

M. Sultan Hameed M.A.,LL.B., M. S. Kafil Ahmad Rizvi M.A., LL.,B. and Qazi Ataullah Sahib M.A., who were kind enough to help me in the difficult task of proof-reading.

SYED MOINUL HAQ.

ALIGARH.
June 1927.

Khazainul-Futuh isreally the continuation of a former book—a fact which Professor Habib is probably the first person to point out. Moreover his English translation of the work with appendices and foot notes is in the press. It would have been long and tiresome to explain Amir Khusrau's literary tricks, allusions and figures of speech; for the trained Persian scholar such explanations are superfluous, and theKhazain-ul-Futuh is hardly the book to be recommended to a beginner in Persian. Amir Khusrau, though he is a conspicuous figure in the long line of Indo-Persian poets, wrote very little prose and the little that he wrote is incomprehensible to the average reader, At the beginning of the book he himself declares:—

اگرچه مشاطهٔ کلکم همواره بر تافتن اشعار موشگاف بوده است
و اینبار نثر را در پردهٔ اوراق کم جلوه نمود بدین همه چون این عروس
روی نیاز بشاه راستین دارد — ع

الی العیب مامال عین الرضا

I take this opportunity of thanking Professors A. B. A. Haleem and Md. Habib for their valuable assistance. My grateful thanks are also due to my friends, Messrs Sh. Abdur Rashid M. A., LL.B.,

the Sultania Historical Society decided to get it published.

The text of the Khazain-ul-Futuh, now placed before the public for the first time, has been edited on the basis of the British Museum Manuscript Or. 1638, a rotograph copy of which was placed at my disposal by Professor Md. Habib, and a transcribed copy of a manuscript in the possession of Mr. Syed Hasan Barni, M. A., LL. B., Bulandshahr. The two manuscripts are almost indentical and the variations are so few and unimportant that I have not considered it worth while to indicate them. Judging from the handwriting, the British Museum Manuscript does not seem to be very old but it is accurate, complete and readable.

This manuscript was given to the authorities of the British Museum by Col. Yule and there is a note at the end of it to the effect that the original from which it was copied was written only eleven years after the death of Amir Khusrau.

It would be superfluous to add any comments and criticisms here. The introduction gives a critical study of the prose style and works of Hazrat Amir Khusrau and establishes the theory that the

PREFACE.

The Khazain-ul-Futuh of Hazrat Amir Khusrau of Delhi is one of the two prose works of that eminent poet. The 'Ijaz-i-Khusravi' treats of the figures of speech and other linguistic subtleties which, although insipid for modern taste, are an ample proof of the author's versatile genius. On the other hand, the Khazain-ul-Futuh, a brief history of the campaigns of Sultan Alauddin Khilji with special reference to his Deccan invasions, is an extremely valuable treatise. It is a contemporary production and is written by one who was himself an expert in the military art. From the occasional references to the book found in some of the medieval histories it appears that the classical historians knew of it but did not utilise it thoroughly. Manuscripts of the book being rare, modern scholars too have mostly confined their attention to the extracts given in Sir Henry Elliot's History. In view of its intrinsic worth and tho scarcity of its manuscripts

When my colleagues and I started our labours in this field we did so light-heartedly regardless of the difficulties to be encountered. Even now, though chastened and sobered, we intend to persevere in our course. It is hoped that this series, though meant for the serious student of medieval India, will not be devoid of interest to the general reader. It is, furthermore, hoped that it will to some extent facilitate the task of re-constructing our national history and will inspire in the Indian youth of to-day something of that ardour for the collection and preservation of historical data which the historians of medieval India display.

A. B. A. HALEEM.

Muslim University,
Aligarh.
June, 1927.

FOREWORD.

Very few countries have been so rich in historical records as India since the Muslim settlement. But wars, neglect and an unfavourable climate have deprived us of a substantial portion of the works of medieval historians. Even those that are still extant are found mostly in manuscript form in the private and public libraries of India and Europe. Indians, with a few notable exceptions, have done very little to rescue them from oblivion, and practically all that has been done so far has been the work of European scholars. The Royal Asiatic Society of Bengal has been a pioneer in the field and is entitled to the gratitude of every student of Indian History.

The present series is an attempt to place before the literary public of this country some of the most valuable histories bearing on Muslim India. Preference will be given to historians who lived contemporaneously with the events they have related and every effort will be made to collate all the available texts and to bring out reliable editions. Sir Syed Ahmad, the venerable founder of this institution, brought out an edition of Ziauddin Barani's Tarikh-i-Ferozshahi in 1864, and it is but meet that this work should be once more resumed at Aligarh.

To

Mian Sir Mohammed Shafi K. C. S. I.
Bar-at-Law, Lahore

Khan Mohammed Saadat Ali Sahib,
Rais, Lahore ;

Nawab Samiullah Beg,
Chief Justice, Hydrabad,
Deccan

Whosemunificence has enabled the Society to publish this valuable manuscript.

Muslim University, Sultania Historical Society,

MUSLIM UNIVERSITY
ALIGARH

ALIGARH.

—:o:—

President :—

A. B. A. Haleem.

Vice-President :—

Mohd. Habib.

Treasurer :—

Syed Naushey Ali.

Secretary :—

Syed Moinul Haq.

Publications of the Sultania Historical Society.

General Editor:

A. B. A, HALEEM,
B.A. (Oxon), Bar-at-Law,
Chairman Dept: of History,
Muslim University,
Aligarh.

Publications of the Sultania Historical Society.

*

THE KHAZAINUL FUTUH

OF

HAZRAT AMIR KHUSRAU

OF DELHI

Persian Text.

EDITED BY

SYED MOINUL HAQ M. A.
MUSLIM UNIVERSITY,
Aligarh, U. P.

Publications of the Sultania Historical Society.

|

THE KHAZAINUL FUTUH

OF

HAZRAT AMIR KHUSRU
OF DELHI

Persian Text.

EDITED BY
SYED MOINUL HAQ, M. A.
MUSLIM UNIVERSITY,
Aligarh, U. P.